

SALUDO
FRANCO
Arriba Español

Vda, e Hija de L. Linacero.

pendencia, 2 y Pueros, 21 al 25.

Censura Militar
MORELLA

Vitoria
(alava)

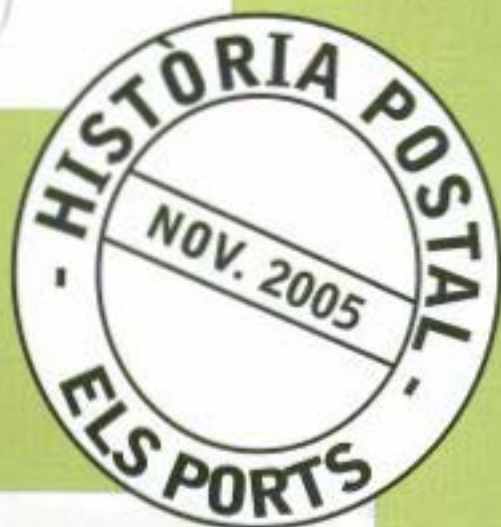

Núm. 71

AV!

Novembre 2005

REVISTA COMARCAL
DELS PORTS

a/

José García Beris
Delegación de Campo de Prisioneros

Ponzano n.º 8
Censura Militar
Saragoza

Pastisseria

JOAQUIM
ANDRÉS

Carrer de la Marquesa
de Fuente el Sol, 2
12300 MORELLA
Tf. 964 160 174

CASA GORRETA

DES DE L'ANY 1900, L'AUTÈNTIC FLAÓ MORELLÀ

Aprofiteu les ofertes

JULIO ORTÍ

Barri de l'Hostal Nou - Tel. 964 160 037

Servei Oficial

Vehicles nous i usats

servicio
4x4

Julio Ortí
Taller

Vehicles
tot terreny
nous
i
usats

Hostal Nou s/n
12316 MORELLA
Tel. 964 160 037
Fax 964 173 158

Tel. 964 160 125

Fax 964 160 151

Portal de Sant Mateu, 3 · 12300 MORELLA Castelló

AU! REVISTA COMARCAL DELS PORTS. Va moure el 1987. Número 71. Novembre 2005

Publicació del CENTRE D'ESTUDIS DELS PORTS. Costa de la Presó, s/n. Apartat de Correus 18 12300 MORELLA Tf. Fax 964 161 001
Correu electrònic: centrelports@retemail.es - Lloc web: <http://personal4.iddeo.es/centrelports>
Depòsit Legal B-20594-87 - ISSN 1136-3797 - Imprimeix: J. Dasso

Exemplar solt: 4 EUR.

Associeu-vos!

S U M A R I

S

EDITORIAL

La nova revista AU! 5

MONOGRÀFIC

Història Postal dels Ports 7

CALAINERA CULTURAL

Llibres i teatre 13

ACTIVITATS DE L'ASSOCIACIÓ

Cursos de professorat 15

Jornades rupestres 15

Treballs pel poble 15

Conferència 15

Arxiu i biblioteca 15

U

ORELLA ESCRIVANA

Xiuxiueig transcendent 16

DADES PER A LA HISTÒRIA

Rita la *Cantaora* 19

El Castell de Morella II 23

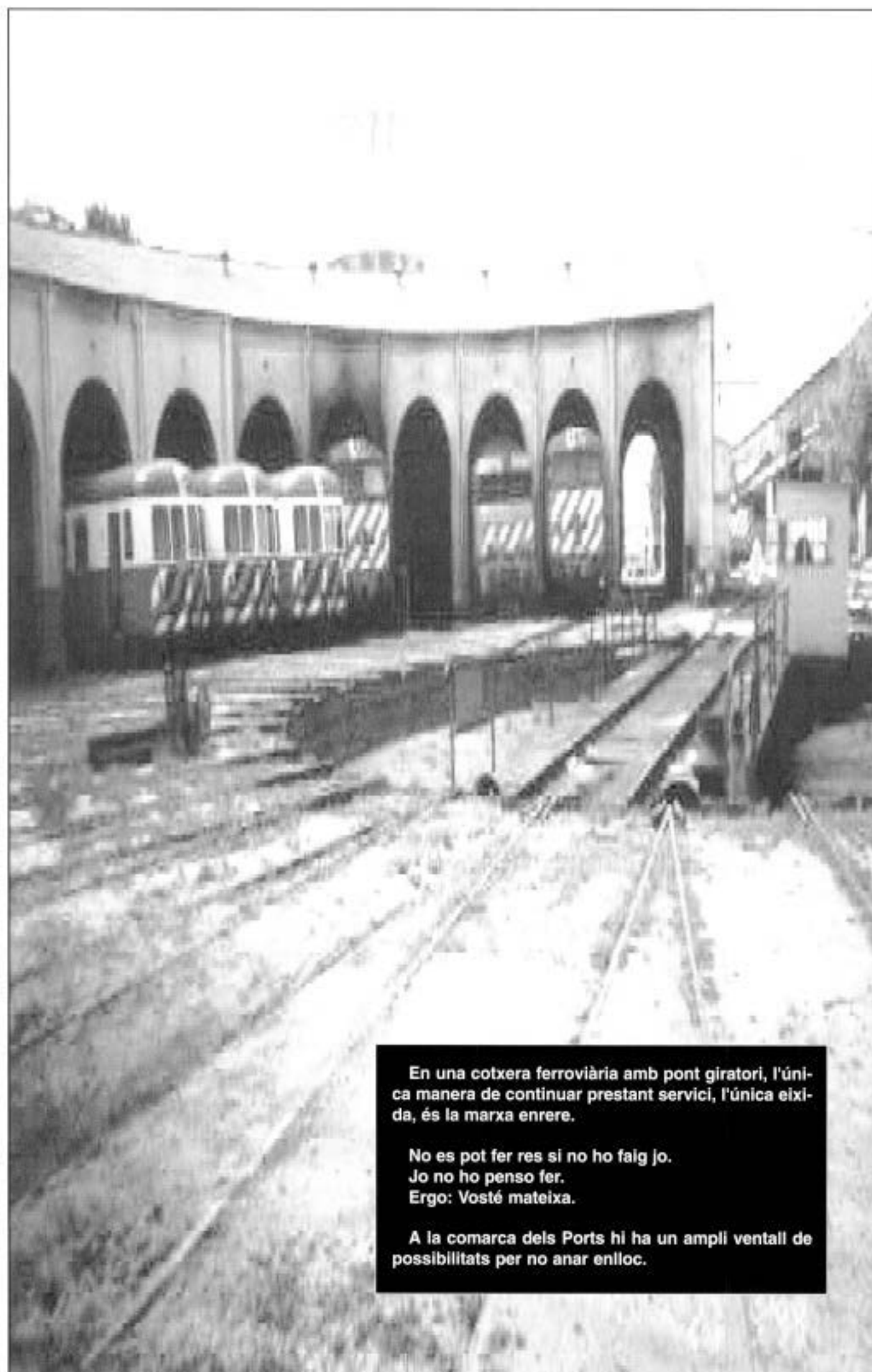
Un parell de documents 29

A

R

I

En una cotxera ferroviària amb pont giratori, l'única manera de continuar prestant servei, l'única eixida, és la marxa enrere.

No es pot fer res si no ho faig jo.
Jo no ho penso fer.
Ergo: Vosté mateixa.

A la comarca dels Ports hi ha un ampli ventall de possibilitats per no anar enlloc.

EDITORIAL

La nova revista Au!

Benvolguts consocis: La nostra crida a la col·laboració del número anterior, el setanta, i les cartes particulars que vam enviar a un bon grup de persones, no han obtingut –en la pràctica– cap resultat efectiu.

Hem constatat que estem sols, ara més sols que mai, segurament perquè som incòmodes si alcem tapadores estratègicament col·locades per amagar la realitat, quan la recerca ens demostra que les historietes medievals són en veritat de l'època de l'innombrable Felip quint, i els assumptes immemorials de tota la vida, de l'època de Pepe Botella.

Però també hi ha gent que ens ha dit que esta faena no s'ha de perdre, que ens anima, que ens envia coses, que continua treballant i que creu que és imprescindible prosseguir la faena del centre: els estudis comarcals i la defensa de la comarca (de tota sencereta, no només d'un o altre determinat poble) i de la nostra llengua, especialment ara que ha canviat la situació sociolingüística dels Ports.

Davant esta situació, la vergonya que sentim la gent que fem la faena per la precarietat actual de la cultura comarcal, la vergonya que ens produeix no poder fer totes les coses que Els Ports es mereix –i que ningú altre les face–, la vergonya que ens produeix no poder participar en recerques conjuntes i congressos on es demana la nostra col·laboració i la vergonya afegida que ens produiria enviar-ho tot a dida, que és el que ens demana el cos, hem decidit adaptar les activitats del Centre a l'escassa disponibilitat real de temps i diners.

Per això, hem decidit:

1. **Au! la revista comarcal dels Ports perd la periodicitat trimestral** i passa a ser de periodicitat irregular (eixerà quan hi hage prou articles, temps i diners per fer-la). La intenció és traure de dos a cinc números l'any.

2. **Els socis no resultaran perjudicats econòmicament** perquè les quotes s'adaptaran a l'aparició real de la revista, tal com hem fet durant aquest període de crisi.

3. **La revista Au! renuncia a l'ajuda institucional** (és a dir, renunciem a ben poca cosa) per no perdre estúpidament el poc temps disponible en burocràcia per quatre xavos. Esperem sobreviure de les vostres quotes i l'especial suport que ens presteu alguns comerços de gent que estimeu la comarca. Això serà bo per a garantir millor, si calguere, la nostra independència.

Només perdrem temps en demanar diners per a les altres activitats del Centre, si es fan. Agraïm especialment l'ajuda dels nostres ajuntaments (vint anys de concurs literari 25 d'abril, el local, els especials *Independència de les aldees* l'any 1991...) però sabem que no se'ls pot demanar gaire més a ajuntaments de 19 a 2900 habitants.

4. **Les seccions de la revista es reformen** en el sentit d'afavorir la divulgació de coses interessants i servir d'altaveu a l'opinió lliure d'esta terra.

❑ **Divulgació:** Augmentarem el número de pàgines dels **monogràfics**, que continuaran explicant els fruits de les recerques amb substància i es potenciarà la secció de **dades per a la investigació**, on s'explicaran anècdotes històriques, curiositats botàniques, tradicions, particularitats lingüístiques, troballes arqueològiques i altres coses que us puguen encuriosir.

❑ **Opinió:** Us demanem que us expresseu lliurement en esta secció. No volem sucumbir davant les mentides que es converteixen en veritats a base de propaganda pagada. **L'Orella Escrivana**, simptomàticament la secció més llegida de la revista, continuarà amb les vostres sòries i crítiques. No perdrem el sentit de l'humor ni ara...

❑ Desapareixen les seccions de notícies desfasades i l'avorrida bústia, que exigeixen molta dedicació en temps, i passen a integrar-se a la **calaixera cultural** que, a més de ressenyes de llibres interessants, oferirà una selecció breu de notícies culturals o naturals (si cau un pont gòtic, es fa una excavació arqueològica o es protegeix algun animal de la comarca...) amb un comentari sarcàstic, si cal.

❑ Els socis que vulgueu continuar sabent quines publicacions arriben a la nostra biblioteca des d'Andorra, l'Aragó, les Balears, Catalunya, Sardenya o la resta del País Valencià haureu de passar-nos la vostra adreça de correu electrònic i les matèries que us interessin (arqueologia, botànica, ferrocarrils, filatèlia, lingüística, moviments socials, etc...) i quan arribe alguna cosa us ho direm amb un **correu electrònic**, per a que ho tingueu més ràpidament. Els socis que ja els reben ho agraeixen prou. Per a consultar les novetats només cal que ens ho digueu.

❑ La secció de notícies va nàixer amb la revista, quan no hi havia cap mitjà de comunicació comarcal. Actualment, la ràdio per als que viu a la comarca i el setmanari per als que esteu fora, us poden informar d'una manera més ràpida i professional.

5. **La revista Papers dels Ports no tornarà a eixir** fins que no es trobe un mecenes privat que n'assumisque el cost de publicació. Les aportacions s'aniran publicant com a monogràfics de la revista Au!

Corren mals temps per a la intel·ligència. Sabem que no som els millors ni els únics: l'Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles de València ha tancat l'arxiu i biblioteca per falta de suport. Per això us agraïm la vostra paciència i el vostre suport moral. No era la nostra intenció tornar a les catacumbes. Volem fer d'esta terra un lloc d'irradiació de cultura però açò és el que hi ha.

Esperem el vostre suport amb articles i col·laboracions, amb faena de qualsevol classe i la vostra ajuda material (ordinadors, material d'oficina, prestatgeries que no us servisquen) i sobretot esperem que la nova revista us agrade i us interesse, encara més.

Història postal dels Ports: Marques i matasegells

Per Juan Gil Adell

Introducció

Continuem amb la sèrie de monogràfics dedicats al correu. En aquesta ocasió intentarem cobrir l'àmbit comarcal d'una forma més específica. Aquest tercer bloc inclou els matasegells de tots els pobles, un apartat dedicat a les marques postals de franquícia, de censura franquista i un últim apartat molt curiós amb marques de correu dels carlins.

Carteries

Als Ports el servei de correus depenia de l'estafeta de Morella com ja hem vist en algunes cartes en el monogràfic del núm 69.

L'any 1863 la Mata era l'únic poble de la comarca que ja comptava amb una carteria pròpia, encara que el seu matasegell més antic que coneixem és un segell de 1889. Les altres carteries no són anteriors a 1889. Les de Castellfort, Olocau i Vilafranca es van crear entre aquest any i el 1922. És de notar que es tracta dels pobles més allunyats de l'estafeta de Morella.

L'any 1920 es reorganitza el servei de correus i es van afegint altres pobles, cosa que es pot anar seguint a partir de l'existència de matasegell tipus datador gran, que indiquen la data al centre i la població i província al voltant. Aquests matasegells es van anar incorporant de forma molt lenta i, en algunes poblacions, molt tard. De tota manera es tracta del matasegell que ha continuat fent-se servir fins fa quatre dies.

MONOGRÀFIC

BELLESTAR

EL BOIXAR

CORATXA

CASTELL DE CABRES

CASTELLFORT

EL FORCALL

FREDES

HERBERS

HORTELLS

LA MATA

OLOCAU

BANCO

PORTELL

VALLIVANA

SORITA

VALLIBONA

LA TODOLELLA

VILAFRANCA

VILAFRANCA

XIVA

CINCTORRES

Franquicia postal

La franquicia postal és el dret de transport gratuït de la correspondència. Això es manifesta amb segells específics de paper o amb marques de timbre manual, que són les d'ús habitual ací.

A l'estat espanyol tenien franquicia postal la pràctica totalitat de centres i organismes oficials (ajuntaments, diputacions, Ministeris i altres oficines de l'Estat, dependències militars, etc.).

També en tenien els carters honoraris, que eren les persones a les quals l'Estat reconeixia mèrits extraordinaris relacionats de manera específica amb el correu o la literatura epistolar.

La marca de la franquicia, al llarg del temps, s'ha anat adaptant, com és de suposar, a les circumstàncies polítiques de cada moment històric.

En els cinc exemples que teniu a la pàgina, trobareu marques de dues classes: les més antigues porten la corona reial oberta, que curiosament van subsistir a l'ordre de 30 de juny de 1942 per la qual es va introduir l'escut i l'àliga imperial. L'any 1978, per real decret, es va substituir per una marca amb la corona reial tancada pròpia del règim monàrquic instaurat.

El 31 de desembre de 1993 es van deixar de fer servir les marques de franquicia al servei postal espanyol.

Les marques de franquicia es van substituir per una marca rectangular, que normalment va impresa al propi sobre de l'organisme on apareixen el logotip de correus davall de la paraula Espanya i el número d'autorització.

Censura postal

A les cobertes de les cartes es poden trobar tota classe de marques i apuntacions la majoria de les quals corresponen al servei postal, però algunes donen dades sobre temes extrapostals. És el cas de la censura militar.

La censura sempre ha estat una conculcació del dret a la privacitat i al secret personal, entre altres coses, de la correspondència.

Tots els règims polítics que han volgut controlar els seus súbdits han tingut la temptació i molts han caigut en ella, de llegir els escrits de la gent per raons de seguretat del règim o de no sé quines altres proteccions.

Un dels estaments que més ha utilitzat la censura postal ha estat l'exèrcit, arreu del món i en tots temps.

En el nostre cas, la censura militar va començar amb una orde de la Junta de Defensa Nacional el dia 28 de desembre del 1936 i va durar fins el dia 17 de juliol de 1945 amb caràcter general, quan la victòria dels aliats, a la segona guerra mundial, ja era prou clara.

De tota manera, en determinats territoris també es va anar aplicant en altres temps i situacions.

Es coneixen més de 3.500 marques diferents, que van ser estampades en unes 1.300 localitats on es feien aquestes pràctiques.

Us presentem ací tres exemples. Un és de Morella. Els altres dos presenten la mateixa marca, de la qual desconeixem si és d'origen o de destí, (la censura es podia exercir en qualsevol moment del recorregut) és a dir, que podria haver estat posada a la comarca o bé a Saragossa.

Aquests tres exemples ens donen molta informació històrica de l'època de circulació.

El primer conté, a més de la marca de la censura, una altra marca de salutació al dictador i d'afirmació patriòtica.

També resulta curiosa la contradicció d'un sobre amb totes les mesures de seguretat, censura i control enviat al carrer de la Independència i els Furs.

El darrer sobre, amb segells del Cid Campeador, és un testimoni de l'existència de camps de concentració de presoners a la postguerra on escriu una persona de la Tinença, concretament del Boixar.

Com es pot veure, els documents escrits, vinguen d'on vinguen, són sempre un bon instrument d'anàlisi.

Sobre adreçat a Vitoria. Matasegell datador: Morella 20-1-1938. Marca: Censura Militar Morella, de color morat. Tampó de salutació a Franco.

Sobre direcció Saragossa amb membreït del Banc de València. Matasegell datador Morella 21-6-1938. Marca: Censura Militar de color morat.

Sobre amb circulació del Boixar a Saragossa. Matasegell datador: Bojar 10-8-1939. Marca: Censura Militar de color morat.

Correu carlí

Qualsevol govern com cal ha de disposar d'un servei de correus eficient i segur. Els carlins no van ser una excepció en els territoris que controlaven arreu de la península i l'eficàcia arribava a l'extrem d'intercanviar correspondència amb el correu cristi.

A la primera guerra carlista, com ja sabeu, es va instaurar a la nostra àrea un petit estat independent a les ordres del general Ramon Cabrera (l'any vinent, 2006, farà dos-cents anys del seu naixement a Tortosa).

Com que encara no s'havia inventat el segell de correus als sobres hi trobem les marques de franquícia que feien servir a les unitats militars.

La marca de franquícia era l'escut d'Espanya tal com es gastava al moment, és a dir els símbols de Castella i Lleó amb les tres flors de lis dels Borbons al mig i timbrat amb la corona reial tancada pròpia dels reis d'Espanya.

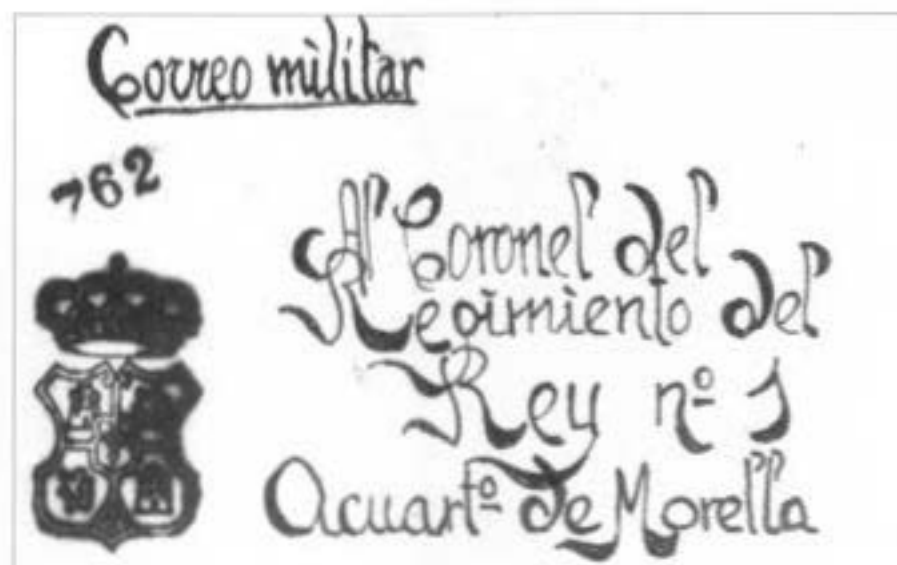
És especialment destacable l'ús de la nostra llengua amb una excel·lent correcció, cosa que en la correspondència militar, és molt difícil de trobar d'ençà del 1707.

A la tercera guerra carlista, quan ja circulaven els segells de correu, els carlins en van editar diversos amb l'efigie de Carles VII en els tres territoris que, més o menys, dominaven: País Basc i Navarra on simplement posava Espanya; Catalunya, on només posava Catalunya; i els de per aci prop, on figurava la llegenda España Valencia en una bandera sobre l'efigie del monarca.

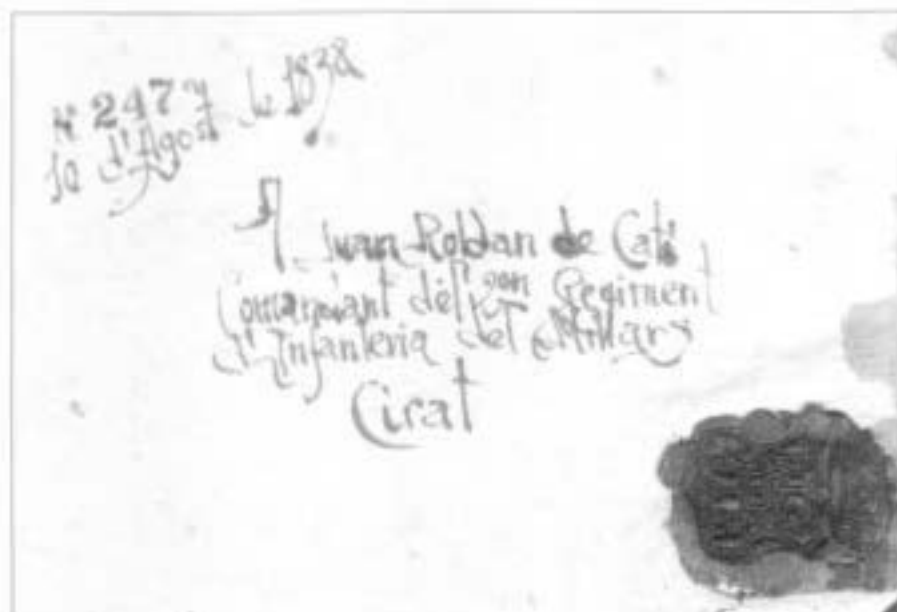
En algunes de les emissions del País Basc i Catalunya, a més del valor facial, també es pot trobar el famós trilema *Dios, Patria y Rey*.

Segell emès el primer de setembre de l'any 1874, de color rosa, sense dentar, de mig quinzet. Hi ha dues variants: en l'una, la bandera toca el marc; i en l'altra, no.

Comunicació del Quarter General Carlista de Morella al Coronel del Regiment del Rey nº 1 destacat a l'aquartelament de Morella. La carta es va cursar per correu militar cap a l'any 1837. Porta l'escut amb les armes de Carles V com a signe de franquícia.

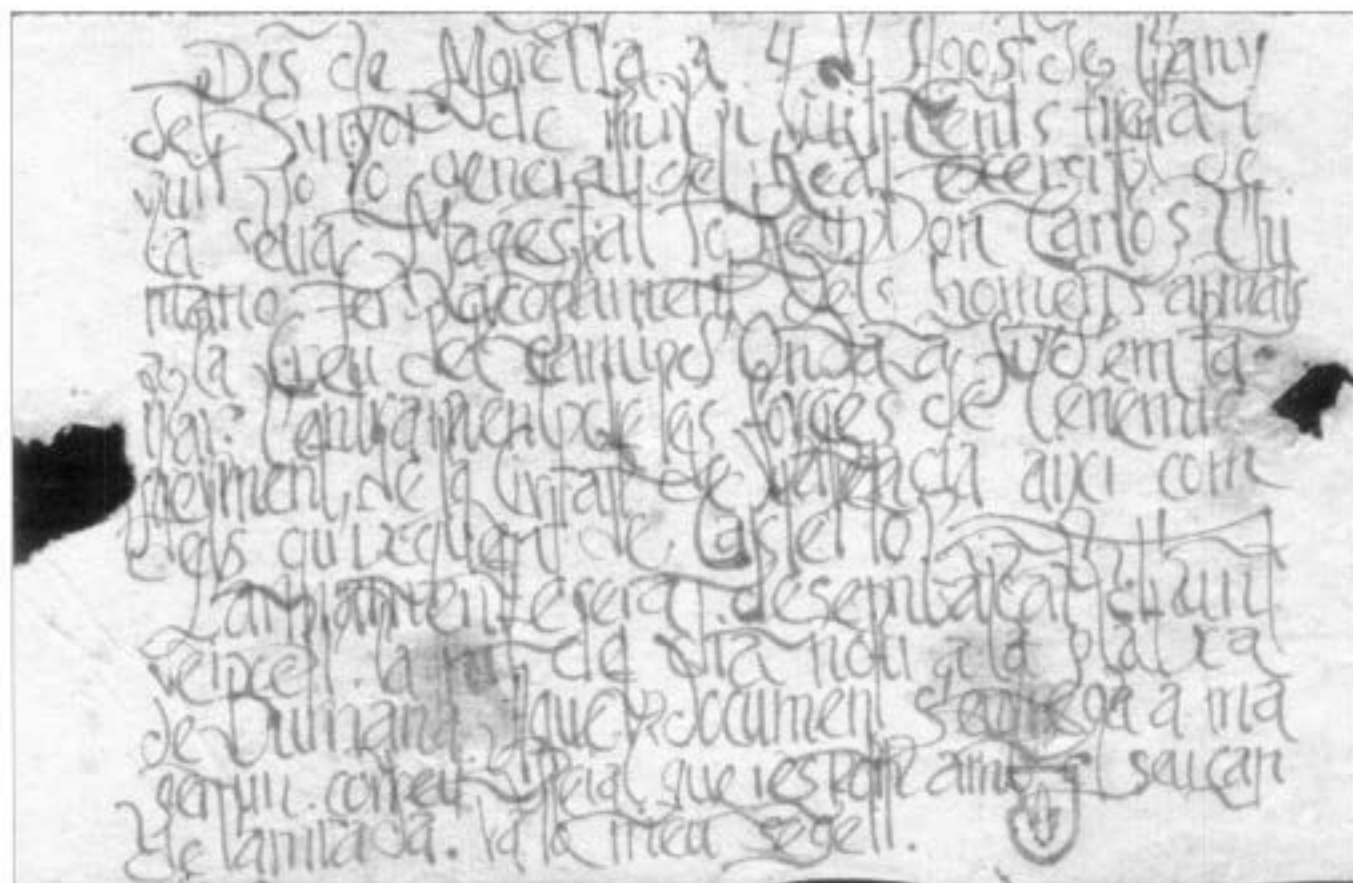
Comunicació del quarter general carlista de Morella al comandant del 2n regiment d'infanteria del Milars a Cirat. Es va escriure el 10 d'agost de 1838. Porta l'escut d'armes de Carles V estampat en lacre com a signe de franquícia del correu militar.

El correu carlista era de màxima eficiència com es pot veure en l'exemple que es mostra en aquesta pàgina.

La carta, que està transcrita íntegrament més avall, porta data des de Morella del dia 4 d'agost i, per la marca del sobrescrit, sabem que va arribar a Vila-real a la matinada del dia 6. És a dir, en menys de quaranta-vuit hores, amb els mitjans de transport de l'època i en situació de conflicte bèl·lic.

La carta té una cal·ligrafia preciosa que facilita molt la lectura i explica un episodi, al camí d' Onda on s'havia de parar la gent que venia de València i de Castelló.

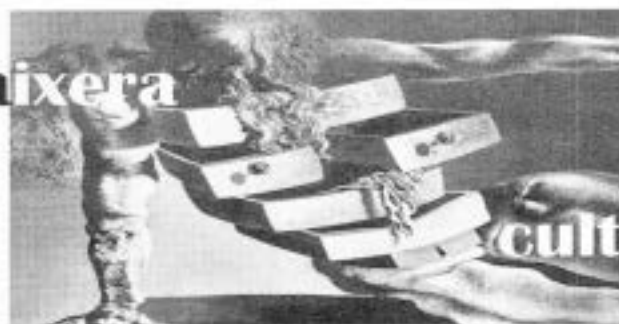

"Des de Morella a 4 d'Agost de l'any del Senyor de Mil i vuit cents trenta i vuit.

Jo lo General del Real exercit de la seua Magestat lo Rey Don Carlos l'hi manó fer acopament dels homens armats a la Creu del camí d'Onda a fi d'entallar l'entrament de les forces de l'enemic pervinent, de la ciutat de Valencia així com dels qu'ixquen de Castello.

L'armament sera desembarcat d'un veixell la nit del dia nou a la platxa de Burriana. Aquest document s'entrega a ma per un correu Real que respon amb el seu cap de l'arivada. Va lo meu segell".

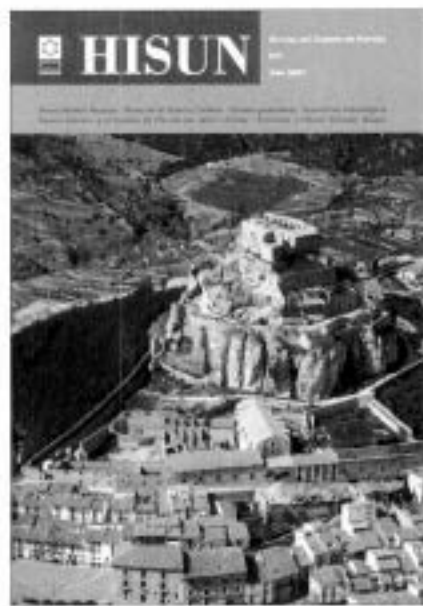
calaixera

cultural

Castell de Morella

La Diputació publica una nova revista sobre el castell. En aquest primer número hi ha una entrevista a Manuel Salvador, un article de J. Urcelay sobre Cabrera i el castell, un de L. Jaén sobre estabilitat del castell, un de A. Barrachina sobre la Torre del Panto, un de F. Falomir sobre el castell, un B. Agustí et al. sobre un individu trobat a Sant Francesc, un de Jorge Membrado sobre la neteja de la murada i notes sobre els canons.

Senderisme

La nostra comarca tenia uns paisatges fantàstics, molts dels quals sobreviuen a les agressions de l'home (incendis, construccions i destruccions...).

Per a caminar per la nostra terra, hi ha tota una sèrie de camins marcats segons la normativa internacional. El llibre recull els 16 senders que en l'actualitat estan homologats, és a dir que compleixen la normativa (han passat un control de qualitat federatiu i tenen un manteniment).

Concretament hi ha topogüies, que es poden separar del llibre per a major comoditat, del senders de petit recorregut

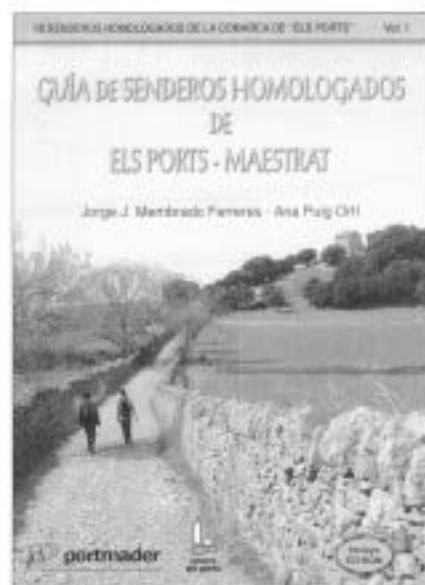
de Morella al Forcall per la Garumba, del Forcall a Mirambell, de Cinctorres a Sant Cristòfol, de Morella a Cinctorres per Canteret, de Morella a Herbeset, de Morella a Xiva per la Torre del Posso, de Xiva al Forcall per Hortells, les pujades a la Mola de la Todolella, les Clapisses a la Mata, la Balma a Sorita, els Castellans a la Todolella, Roca Tallada a Palanques, Sorita, de Castellfort a Cinctorres pel Mas d'en Costa i de Castellfort a Vilafranca. També es descriu el sender local de Sant Pere de Castellfort.

El llibre no inclou l'E-4, la gran autopista dels caminants europeus, ací conegut com GR-7, que ve d'Europa pel Principat d'Andorra, entra a la nostra comarca per Fredes i continua cap a València i Tarifa -a l'estret de Gibraltar- des d'Ares, travessant Vallibona i Morella, que ja té la seua pròpia topogüia.

El llibre està molt ben fet pels nostres consocis Jorge Membrado i Ana Puig amb la col·laboració de Daria Querol, Teudo Sangüesa, Marta Garcia, Montse Adell i Toni Orti. Membrado és membre del Comitè Tècnic de Senders de la Federació Valenciana d'Esports de Muntanya, responsable de rescat de la Societat Espanyola de Medicina i Auxili a Muntanya i director adjunt del grup d'espeleosocors del País Valencià. Puig està especialitzada en gestió turística i mediambiental i és fundadora de la Societat Esportiva ESPEMO, entitat germana que enguany ha fet 20 anys.

Hi trobareu un vocabulari, la descripció de l'entorn natural i el patrimoni cultural amb atenció a les particularitats de la comarca (pedra en sec, endemismes...), informació turística i les presentacions dels presidents del Portmader, grup local del programa Leader europeu, i de la Federació Valenciana d'Esports de Muntanya i Escalada.

Més endavant hi ha la informació més pròpia del senderisme: normes i consells mediambientals, equipament, rudiments de cartografia i senyalització. El CD que adjunta inclou l'empremta electrònica de

cada recorregut sobre mapes oficials i tracklogs en els tres formats més usats per aplicar-los al nostre GPS.

Guia de senders homologados de Els Ports-Maestrat., vol. I: Els Ports / Jorge J. Membrado Ferreres, Ana Puig Ortí. - Ares: Portmader, 2005. - 80 p. + 16 mapes + 1 CD. - ISBN 84-609-5037-9

Art

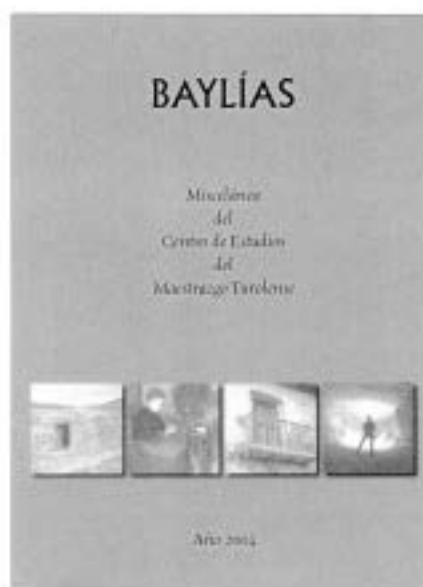
El butlletí de la Castellonenca del primer semestre de 2003 està dedicat a l'art i hi trobem un article de P. Perea sobre les *Notes Arqueològiques* d'Antoni M. Alcover, on hi ha referències al seu pas per Morella i el Forcall l'any 1901.

L. Bartolomé fa una aportació sobre la continuació de repertoris escultòrics romànics dins els programes arquitectònics de Benifassà i Morella.

V. Almuni ens parla de la intervenció de Bernat Santalinea a l'escultura arquitectònica de l'absis de la Catedral de

Tortosa. L. Sanjosé ens parla de les creus processionals majors de Vilafranca i Coratxà i la custòdia processional de Tronxó, amb referències a les de la Todolella, Vallibona i Hortells. J. Hilari Muñoz ens parla del bisbe morellà Gaspar Punter, com a promotor de les arts a la seu tortosina. Y. Gil analitza la pintura de milacres als santuaris i ixen les de Vallivana i l'Avellà. A la resta d'articles hi ha referències puntuals a la comarca.

Bayllías

El nostre veïns del *Centro de Estudios del Maestrazgo Turoloense*, han tret al carrer el primer número del seu butlletí d'estudis, que recupera com a títol el nom amb que es coneixia la comarca, abans del nom *Maestrazgo*. En esta ocasió hi ha articles sobre la pedra en sec, el despoblament, la cova Cija de los Royos, soldats desapareguts als camps de concentració nazis, l'escola de gramàtica de Cantavella, i els barrets de pèl de conill.

El Sénia

A *Lo sentienc*, agost de 2004, trobem articles sobre Rafalgari, poblament medieval fronterer entre Benifassà i Tortosa, a càrrec de T. Forcadell, M. Villalbí i V. Almuní, sobre els molins del Sénia, (J. Michavila, J. Arasa, T. Forcadell) i especialment del Molí de l'Abat (C. Allepuz), i més sobre els faigs als Ports, fogatges i el carlisme.

Rafalgari també ix al butlletí d'Ulldecona, *raïls*, 20, en un article d'Hilari Muñoz sobre la delimitació de termes d'Ulldecona a 1545. Manuel Raga i Imma Roig estudien la població a principis del XX on hi ha prou gent dels Ports (una vídua del Bellestar, 9 llaura-

dors del Boixar, una dona de Castell de Cabres, el secretari del jutjat que és del Forcall, una dona d'Herbers, 4 comerciants, dos dones i un llaurador de la Pobla de Benifassà, la majordona de *Locau del Rey* (sic!), una família jornalera de Portell, un capellà i son germana de la Todolella, un menescal, una dona i son pare de Vallibona i un criat de deu anys de Vilafranca.

Pilar Dolz

La nostra consòcia ha tingut un any molt atabalat. El dia 8 de març li va ser entregat a Castelló el guardó de Dona de l'Any, que li ha atorgat l'ajuntament de la capital de la Plana Alta, en reconeixement a la seua tasca en defensa de la igualtat d'oportunitats de dones i hòmens i la seua contribució a la cultura. La seua galeria d'art, Cànem, ha fet 30 anys com a referent cultural.

Benifassà i Vilafranca

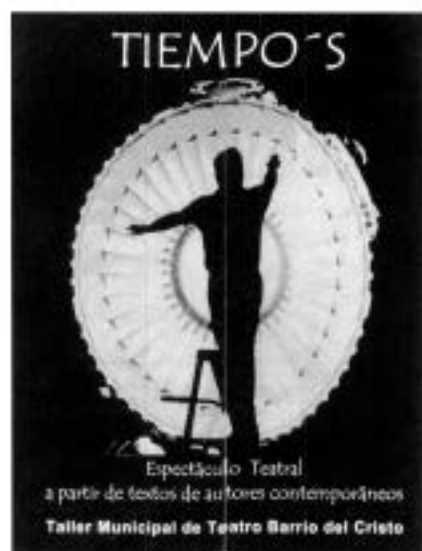
A *ls Estudis Castellonenens*, 9 trobareu un article de Rafael Monferrer sobre el 90è aniversari de la construcció del campanar de Vilafranca i les seues campanes (1908-11), després de la demolició de l'anterior a 1903, perquè feia panxa des de 1880. El campanar costà més de 50000 pessetes i trobem la seua descripció en planta i alçada, el corpus epigràfic, i l'estudi de les campanes. Inclou gràfics i una bibliografia vilafraquiniana.

N. Mesado escriu sobre una superposició estilísticocromàtica al conjunt núm. 3 de l'abric dels Rossegadors, a Benifassà. G. Roda ens parla de la guerra carlista a la ciutat de Castelló, però amb referències aci.

Tiempo's

El novembre de 2004 es va representar *Tiempo's*, a càrrec del taller municipal del barri del Cristo de Quart de Poblet, on és professora de teatre Arantxa Pastor.

L'obra recull sis textos d'autors contemporanis com Sastre, Alberola o Beckett sobre el sentit de la vida en diferents edats; la sòria, les fantasies irre-

alitzables, la personalitat, els últims estadis de la vida i els problemes que això representa i genera.

La iniciativa de portar l'obra aci va ser de la direcció de la residència de majors Sant Joan Baptista.

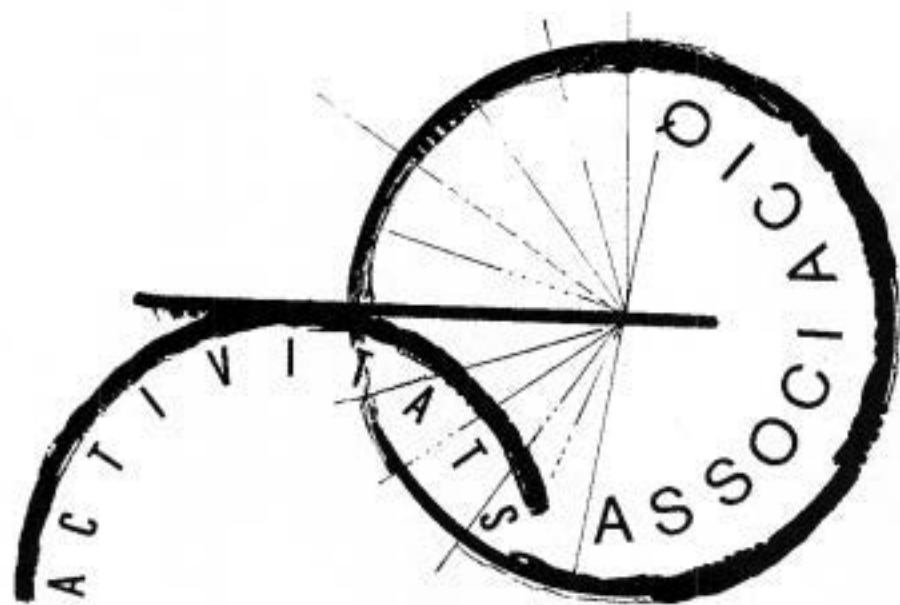
Paleolític de Sorita

El nostre veïns de la comarca veïna tenen el bon costum de publicar sobre la nostra. Al butlletí del Centre d'Estudis del Maestrazgo, núm. 69 trobareu un article de P. Boira sobre el comerç de la neu i les neveres de la Tinença. Al 70, Vicente Meseguer parla dels principals setges de Morella. També hi ha un article de Víctor Sierra-Sesumaga sobre les banderes carlistes de l'àrea. Al 72, trobem un article del nostre consòcia Ximo Andrés Bosch sobre el paleolític superior a l'abric del Barranc de Coves Llongues a Sorita on presenta l'abric, la indústria lítica i l'art rupestre del jaciment.

Santantonada

El Forcall segueix fent campanya per a declarar Bé d'Interès Cultural la santantonada. Al programa de festes d'enguany trobem un informe dels doctors Ariño i Hernández de la Universitat de València i el Consell Valencià de Cultura

En aquest any llarg d'inactivitat i paral·lisi del Centre d'Estudis, hem ofert la nostra col·laboració a tot això:

Cursos de professorat

Hem col·laborat amb el *Consejo General de Colegios de Doctores y Licenciados en Filosofía y Letras y en Ciencias* d'Espanya en la realització de dos cursos homologats de reciclatge del professorat, que estudiaven el nostre territori a cavall de Catalunya, Aragó i el País Valencià. Un dels cursos abraçava les ciències i l'altre les lletres. Els cursos els va impulsar la delegació de les Terres de l'Ebre del col·legi català.

Jornades rupestres

Conjuntament amb el Museu de Morella, les empreses locals d'arqueologia Noverint i Esclats, el Museu de la Valltorta i la Universitat d'Alacant s'han fet les primeres jornades de divulgació del nostre patrimoni cultural. A més de les conferències de primer nivell en l'àmbit peninsular, la visita en autobús als jaciments va desbordar les previsions més optimistes i s'ha tornat a fer posteriorment per a un públic general. En totes les ocasions, les didàctiques explicacions dels arqueòlegs Miquel Guardiola i Ramiro Milian, han estat seguides amb molt interès. Agraïm la col·laboració hotelera.

Treballs pel poble

Hem traduït a la nostra llengua el fulletó d'informació turística de Morella, que inexplicablement encara no estava disponible en l'idioma de la majoria de visitants, catalans i valencians. Si el llegiu observareu alguna errada d'impressió, perquè no hem pogut supervisar el procés de preimpresió per no tenir

temps, però ens estalviarem la vergonya de no tenir material turístic en una de les llengües oficials. A més de traduir el text, hem corregit errades històriques, dades incorrectes o que s'han modificat pel pas del temps, i hem posat tots els pobles de la comarca, ja que en faltaven alguns, inclús del propi terme municipal de Morella.

En un altre ordre de coses, hem presentat informes sobre el reglament municipal d'honors i distincions, i sobre la retolació dels carrers del Tint. Això es fa en compliment del conveni amb l'ajuntament de Morella.

Conferència

Es va fer una conferència a les festes del 2004 sobre coneixements i usos lingüístics a la comarca dels Ports, a càrrec del nostre president Ernest Querol, director de l'Institut Català de Sociolingüística. Les dades preocupen: Hi ha menys estima per la nostra llengua ací, que som quasi monolingües, que a les àrees urbanes del litoral, com Vinaròs.

Arxiu i biblioteca

L'arxiu del centre ha incorporat una carpeta de material dels col·loquis internacionals de prehistòria de Morella (anys 70), per gentilesa del senyor Enrique Querol Carceller, a qui li ho agraïm públicament.

Diccio-9-ri autèntic valencià

(El valencià és una llengua diferent i diferenciada, diferenciable i diferenciadora, diferencial i amb diferenciació, que no s'apaix, ni s'assembla, ni es pareix, ni s'assimila, ni recorda gens ni mica el català).

La vellès: Arcaisme utilitzat per referir-se al col·lectiu de gent gran.

Estos arbustes: Són com uns xicotets arbrestes.

Acabació: Finalitzament. Complició. Esgotació. Exhaurició.

Barros gelats: Són com uns fangos glaçados o fangs helados que es fan a l'hivern a les carreteres de la Comunitat Valenciana.

Archiduque Carles: A vore si ens aclarim: o arxiduc Carles o archiduque Carlos, on en alemany per allò de l'imperi, però tot en una sola llengua.

La Forn del Vidre: Centre de recuperació d'animals que hi ha a la nostra comarca, concretament a El Tinanç de Benifassà

Las Chollas: Les joies en castellà achel-lense.

Comarca i Morella

Com no aconseguirem que les entitats comarcals utilitzen correctament el nom de la comarca, convindria que, per respecte a la resta dels pobles, les associacions es posaren el nom començant per comarca. D'aquí podria resultar ACYM (Amics de la comarca i de Morella) o ASETCYMO (Associació d'empresaris turístics de la Comarca y Morella. [Quan diem comarca volem dir ELS PORTS]

Grip aviària

Estem molt preocupats per aquest virus malèfic que pot representar la mort de milers d'AU!s

Redundònims

El nivell dels informatius se pareix al de les teletendes. Ja havíem superat el termoregulator de temperatura i els metges especialistes en salut i ara ens contem que va tenir un accident un camió carregat de mercaderies.

Dertosa locuta...

causa fotuta. Al darrer número parlàvem de l'esquarterament de l'arxidiòcesi barcelonina i deiem que *quando veas*

las barbas de tu vesino... però no ens han deixat temps. No se'ls ha ocorregut altra cosa que unir els arxiprestats de Morella i Sant Mateu, i inventar-se un de nou amb la denominació de Ports-Maestrat.

Ja vorem com anirà això d'ajuntar l'aigua amb l'oli. Igual se'ls talle l'allioli...

Fa 15 anys....

El monogràfic parlave dels 10 anys d'ajuntaments democràtics, que ja han celebrat, com podeu suposar, els vint-i-cinquè aniversari.

Com que la festa de l'institut va acabar amb destrosses, la revista es preguntava quin tipus d'educació rebien els nostres fills?

Ja fa temps que va la cosa...! La comissió de Cultura del parlament europeu recomanava la publicació en català dels tractats fonamentals de la Unió, la inclusió del català en les subvencions per a l'aprenentatge i perfeccionament de les llengües, les activitats i publicacions en català a Catalunya. Està clar que era del barriquet cap enllà, quasi que com ara...

Del *Maestrazgo Turístico* ja ens hem cansat de fer comentaris...

Preguntes al vent

1.- La promoció del turisme, especialment del turisme rural, i la pudentina de gorrinassa tenen alguna relació?

2.- Com és que per fer les coses en la nostra llengua (senyals de trànsit, celebracions, documents oficials, etc.) hem d'insistir tant? Per què s'ha de dir tantes vegades?

3.- Per què no es fa mai cas a 50.000 persones que diuen 50.000 vegades que una cosa no està ben feta i que passarà alguna desgràcia?

4.- Com és que prenent la unitat es fa un esforç tan gran per dividir i enfrontar les persones?

Vil·lingüisme

El fet de que a bona part de la comarca es vege TV3 i C9 permet triar l'idioma de les pel·lícules i dels partits de futbol. En valencià per Televisió de Catalunya i en castellà per Televisió Valenciana.

Una cosa pareguda ens ha passat amb la constitució europea que venia amb els diaris. En valencià de València als de Catalunya i en castellà als de València.

Al Mediterráneo topetem cada setmana les cartes pastorals dels bisbes de Vilafranca i de la resta de la comarca. El de Tortosa escriu en tortosí, i el de Castelló, òbviament, en castellà. Deu ser per això que ha anat a parar a Cartagena, pàtria de Zaplana.

València des de Luegu

Segons ens comenta el M. H. President de la Generalitat "la gent està passant-ho mals moments".

Me cago en los pronoms febles!

Mitja hora masovera

No t'è pèrdua: al cap de mitja hora, com a rates.

Per la pista es pot passar molt bé: al cap de mitja hora, ja estem buscant un tractor o un vehicle 4x4 perquè nos pugue traure.

Banderes

- Que estos dels ventiladors han posat el transformador de 300 tones a la plaça més alta del castell?

- Ui, xe, no sigues animal! No veus que els camionots eixos no poden pujar per l'escala?

- Ja m'ho pareix? Però, com que m'ha paregut vore una calavera gran de perill per allà dalt...

- Deu ser algun anunci.

- És capaç..., però no sé de què...

Els nacionalistes són els catalans

Per això els locutors de la televisió de València, el dia de la inauguració del Palau de les Arts, es van omplir la boca parlant de l'aigua valenciana de la llum de valència dels artistes valencians, dels directors valencians, dels arbres valencians, dels etc.etc. valencians. Mira que es van arribar a posar pesats...!

Visitants

L'únic visitant que ha entrat últimament al Centre d'Estudis ha estat un senyor que parlava en anglès i llegia l'àrab. Si la nostra clientela ha de ser aixina no tindrem més remei que reciclar-nos o dedicar-nos a les relacions internacionals.

Refugis Forrestgumps

Pareix que, per fi, ho portarà l'Ajuntament, perquè últimament no sabem si els refugis forestals de la comarca els gestionava la Generalitat, la Genialitat o el tio Genaro.

Si algun col·lectiu (grup excursionista, esplai parroquial o cosa per festil) volia usar-los calia ANAR PERSONALMENT a alguna de les delegacions territorials a les capitals provincials. És a dir, algú de Morella o Castellfort havia d'anar a Castelló (o a Alacant, ja posats a fer centenars de quilòmetres) per demanar la clau d'una instal·lació del seu propi municipi.

Després calia pagar la taxa en una DETERMINADA SUCURSAL BANCÀRIA, ni tan sols era possible triar una altra oficina del mateix banc.

I quan aplegàvem al refugi, no és un refugi, que ja ens ho imaginàvem, ni tan sols un *refugio*, sinó que és només un REFUGIO.

Ja comprenem que passar de Conselleria de Mig Ambient a Conselleria de Territori i Habitatge ben escrit, els ha costat, però que no sàbien escriure ni en castellà...!

A algú li haurà fet mal als ulls i els haurà dit quatre coses, perquè han vingut a rascar-ho.

LLENGÜES COMARCALS

Els pobles de la comarca dels Ports són: Ares, Bel, el Belletstar, el Boixar, Castell de Cabres, Castellfort, Cati, Cinctorraes, Coratxa, el Forcall, Fredes, Herbers, Hortells, la Mata, Morella, Olscan, Palanques, la Pobla de Benifarsà, Portell, Sorita, la Todolella, Vallibona, Vilafranca, Villares i Riva.

També n'hi ha uns altres més menudets, que es diuen: les Alberedes, Herberet, la Llequia, la Pobleta d'Alcoleja, la Pobleta del Belletstar, Salvassoria i Saranyana.

AVÍS

REVISTA MULTILINGÜE

Aquesta revista està disponible en LLENGUA ANDORRANA, LLENGUA CATALANA, en LLENGUA VALENCIANA, en LLENGUA ARAGONESA ORIENTAL, en LLENGUA BALEAR, en LLENGUA ROSSELLONESA, en LLENGUA ALGÜERESA, en LLENGUA VILAFRANQUINA, en LLENGUA CASTELLFORTINA, en LLENGUA PORTELLANA, en LLENGUA CINCTORRANA, en LLENGUA MATENCA, en LLENGUA TODOLELLA, en LLENGUA SARANYANENCA, en LLENGUA FORCALLANA, en LLENGUA VILLORENCA, en LLENGUA HORTELLANA, en LLENGUA PALANQUINA, en LLENGUA SORITANA, en LLENGUA MORELLANA, en LLENGUA XIVATANA, en LLENGUA HERBESINA, en LLENGUA CASTELLENA -que no castellana-, en LLENGUA VALLIBONENCA, en LLENGUA CATINENCA, en LLENGUA FREDENCA, en LLENGUA CORATXARENCA, en LLENGUA BOIXARENCA, en LLENGUA BELLESTARENCA, en LLENGUA POBLETANA i en LLENGUA BELENCA i si molt m'apureu, també en LLENGUA ARESANA.

Per accedir a la versió en el vostre idioma diferent i diferenciat, només us cal seguir llegint.

Xe bé, home...!

□ Per fi, G. a D, afortunadament, per sort, per ventura i bon atzar, per feliç benastruc, s'ha reconegut oficialment el Museu de Morella. Uf..., quin cansament i quin descans! A veure si s'aclareixen amb les torres i ja es pot fer alguna cosa d'una marcolfa vegada...

□ Després de moltes converses i accions, finalment, la Generalitat se'n farà càrrec de les despeses de la restauració de la coberta de l'església de Vilafranca. Si continuen així, haurem de creure que això de la Generalitat és per a la generalitat de la gent.

□ Després de demanar-ho durant lustres (espais de cinc anys), per fi algú ha fet un mapa de la comarca, encara que segueix amb l'àmbit geogràfic de l'antic partit judicial i no amb el territori histò-

Que sí, home...! Sí... Ja ho sabem...!

ric. Per a la pròxima edició esperem que la toponímia isque com cal, per a poder *pujar i disfrutar*. No és molt difícil, només cal demanar-la a la Generalitat, que ja la té feta i normalitzada. I ens consta que el Portmader i el govern del País tenen bona relació.

Ventiladors

Vos resumim els beneficis i inconvenients de la cosa eòlica.

És molt beneficiós que ens arreglen les carreteres, especialment totes les corbes perilloses que han deixat sense tanca perquè no xoquem amb el ferro i en cas d'incident, baixem rodolant pel cingle tranquil·lament. També és molt útil que ens les hagen deixat com un acordió, perquè això estimula l'atenció dels conductors: a les corbes de 20 metres d'ample podem adelantar i a les rectes estretes de 5 metres justos a parar compte de no eixir-se'n a la cuneta.

L'augment del trànsit i els talls de circulació són molt útils perquè ens acos-

tumem als usos urbans, per a quan haurem d'emigrar perquè els turistes no vinguen i no ens deixen fer una granja a prop d'una linia o moli.

Per útil, cal parlar dels inconvenients, perquè és molt greu que n'hi hague algú que es face milionari perquè li toquen uns molins. Ja se comprèn que no en tenim cap a la finca, perquè si no estariem completament a favor. I és que hem vist conversions de fe còlica més ràpides que la de sant Pau.

Onomàstica reial

El que pose els noms a Palau de la Sarsuela, deu ser d'ERPV o de la CNT. L'actual príncep hereu es diu Felip, com el rei que es va carregar els furs del regne i va i li posen a la filla Leonoreta, com la reina que volia tallar el cap de Vinatea per reclamar el compliment dels furs. És a dir, noms molt indicats per a una monarquia constitucional. O no tenen ni idea de com fer les coses o el que és pitjor, sí que la tenen.

CASA MASOVERET

Tel. 964 160 948

Segura Barreda, 1

12300 MORELLA

(Castelló)

La
Tenda
dels
Pernils

dades per a la

Història i l'arqueologia

Una anècdota a la història de Sorita

per Manuel Martí Puig

Rita Giménez García, coneguda popularment amb el nom artístic de *Rita la Cantaora*, va néixer a Jerez de la Frontera, província de Cadis, l'any 1859, i va morir a Sorita, el 29 de juny de 1937 a les catorze hores i cinquanta minuts d'una «asistolia», tal i com Ramón Pastor Martí, encarregat del registre civil, i Vicente Just Carot, secretari, manifesten per escrit en l'acta de defunció que figura al registre d'aquest municipi de la nostra comarca dels Ports.

Com és sabut, durant el primer any i mig després del cop d'Estat del 1936, la comarca dels Ports va quedar dins la rereguarda republicana del front de Terol. Malgrat la duresa dels combats al front, a la nostra zona, no hi hagué cap batalla de renom, com ara la de Belchite, o després la de l'Ebre. I quan el front es va moure en direcció a la comarca, aquesta va ser una zona de pas per tal de que les tropes franquistes poguessin arribar al Mediterrani. Amb aquesta intenció, la companyia 84^a de l'exèrcit de Galícia, el 25 d'abril de 1938 va ocupar Castellote, Aiguaviva i el Mas de les Mates, on l'exèrcit republicà tenia un petit aeròdrom. Luis Galán, soldat republicà i home de cultura, en les seues memòries, relata que poc després el «puesto de mando lo tuvimos en el medieval santuario de la Balma, horadado en la roca de la montaña». Així mateix, «Aranda llega

previamente a los pueblos que dominaban los accesos transversales hacia la carretera de Morella, tales como Zorita del Maestrazgo y Ortells».¹

L'avanç dels nacionals era efectiu també per la Serra de Sant Marc i la Pobleta, lloc des d'on van iniciar l'atac i conquesta de Morella el 4 d'abril. La retirada de l'exèrcit republicà era prou ràpida, ja que el 15 d'abril els franquis-

tes arribaren a Vinaròs, separant en dues parts el territori encara republicà. La tàctica que utilitzaven durant aquestes setmanes era la de la infiltració. Un destacament penetrava dins les línies de l'exèrcit de la República, emplaçaven l'armament i enborraven una bandera en un lloc alt, i després l'altre bàndol havia anar a liquidar aqueixa infiltració.

Els pobles de la comarca, per tant, veien moviments militars sense definitiu assentament del sentit dels esdeveniments.

De fet, Luis Galán, arran d'una de les escaramusses per a sufocar una infiltració, reconeix que «sentia ganas de llorar al pensar que podían ganar los que guiados por sus jefes traían la supresión de la libertad». A més a més, recorda les paraules d'ànim que va llegir en una pancarta situada al carrer major de Morella: «Soldados de la República, resistid. Vuestras muchachas os lo piden». Finalment, però, transmet la sensació de derrota republicana amb una vivència concreta: el fet que els habitants dels nostres pobles, ja veien de manera conformista i alegre el final d'aquella guerra, i per això, s'hi quedaven mentre l'exèrcit republicà s'anava retirant.

En resum, per tant, llevat dels voluntaris o els joves mobilitzats a l'exèrcit republicà, la població de la comarca vivia la guerra, durant un any i mig, com un assumpte no

Rita la Cantaora con la periodista Luisa Carnés.

vinculat a la vida quotidiana. I, en canvi, la vida rutinària d'alguns pobles, com Sorita, va ser somoguda per l'arribada de refugiats, sobretot des de dues zones: Andalusia i Madrid. La memòria oral de Sorita amb què comptem, situa els refugiats a la casa coneguda per l'Hospital, anomenat així perquè es dedicava a lloc sanitari i de refugi, a més de ser el lloc on una monja filla del poble feia escola als xiquets menuts. Aquesta casa està situada al carrer de Dalt, prop del dipòsit de l'aigua. Malgrat açò, l'adreça que apareix a la partida de defunció és, «calle baja sin número». No és fàcil de comprendre aquest aparent canvi domiciliari, ja que no es compta amb cap dada que situa els refugiats en aquest carrer. De fet, pot tractar-se també d'una adreça inconcreta precisament perquè l'acollida als refugiats es va estendre a diverses cases particulars de la població. En tot cas, en aquella època, en aquest carrer hi havia una mena de bar.

Aquesta Sorita de la vida quotidiana, seguint els tràgics esdeveniments generals, és la que Rita Giménez degué conèixer, incloses les festes del cicle anual i les celebracions polítiques o revolucionàries. És de suposar que, si va ser coneguda com a artista, intervingués en alguna d'aquestes reunions o celebracions. D'altra banda, la memòria dels xiquets i xiquetes d'aquella època recor-

da també el món de l'oci. Per exemple, com jugaven amb les boletes que els roures fan a la tardor substituint les actuals boletes de vidre. O el joc paregut al sambori, que s'anomenava petacons, on utilitzant la part superior del cartó d'una caixeta de mixtos, que es doblava i era aquest embolcall el que tiraven per a començar a jugar.

Els records infantils, substituïts després per les conseqüències de la guerra i la postguerra, pertanyen a una generació de persones que en alguns casos no desitgen recordar moltes vegades el que van viure, pel dolor que suposa obrir unes doloroses ferides. Així, a Sorita, esmenten el soroll que feien les bombes que des del mas de Marçà llançava direcció a l'Aragó l'exèrcit republicà. O el fet que, segons sembla, els primers a entrar al poble van ser els moros, és a dir, els militaritzats del Marroc dins l'exèrcit franquista.

Pel que fa a Rita Giménez, en l'acta de defunció es diu clarament que era vidua, i que no va tindre fills, així com que en el moment de la mort l'acompanyava Resurrección Flores Rubio, que també era refugiada, vivia amb ella i no sabia escriure. Així mateix manifesta que «su cadáver habrá de recibir sepultura en el cementerio de Zorita del Maestrazgo», i d'aquesta manera ho signen els testimonis, Justo Mir Pastor i

Joaquín Beser Milian, «mayores de edad y vecinos de Zorita del Maestrazgo».

D'acord amb les informacions generals, la seua vida d'artista va començar a Jerez de la Frontera, i molt prompte se'n va anar a la capital de l'estat, Madrid. En aquella època els locals d'actualitat s'anomenaven *cafés cantantes*, que eren uns llocs en els quals, a més de servir begudes, també es cantava i ballava.

José Blas Vega, estudiós del flamenc, situa l'època de màxim esplendor entre els anys 1847 i 1920. La seua decadència va començar per l'aparició de noves formes d'entreteniment, con el cinematògraf. Tots ells tenien un saló molt ample, decorat amb temes taurins, també disposaven d'un *tablaó* en el qual actuaven, i com en els millors locals de l'actualitat, també disposaven d'estàncies privades on se celebraven reunions i festes privades, i de llocs de privilegi com les llotges. Aquests locals van estar presents en totes les províncies espanyoles, però no en tots ells s'oferia el mateix tipus d'espectacle, ja que en alguns a més del flamenc també es feien altres espectacles. Tampoc no ens consta documentació sobre possibles actuacions de Rita Giménez al nostre territori.

Els *cafés cantantes* van fer que el flamenc es professionalitzés, que el nombre de cantadors augmentés, i que aparegueren dos tipus de cantadors: els generals (que cantaven de tot), i els especialistes, amb dues categories, els llargs (dominaven totes les variants), i els curts (només en dominaven algunes). Una altra de les conseqüències d'aquest tipus de locals va ser el fet que desaparegueren els instruments d'orquestra que acompanyaven el *cante* quedant únicament la guitarra. Aquests locals van crear afició al flamenc.

Entre els locals en que Rita la Cantora va actuar trobem el Café Romero, al carrer Atocha de Madrid durant els anys corresponents a les dues últimes dècades del segle XIX, local prou important, ja que cal recordar que Pio Baroja el cita en les seues memòries. En aquest local va actuar amb la Macarrona i Juan Brea.

A Màlaga, va actuar en el Cafés de Chinitas, en el del Turco, en la Venta Guijarro i en el Ventorrillo de Flores en la Caleta, on també va actuar amb Juan Brea. Els podeu veure al dibuix del principi de la pàgina.

Juan Brea, nom artístic de Antonio Ortega Escalona⁷, va nàixer en Vélez, Màlaga, va ser una de les figures del *cante malagueño*. Garcia Lorca va dir

d'ell que «era la misma pena cantando detrás de una sonrisa», i Rubén Darío que «acompañó en sus juergas al rey alegre Alfonso XII». En aquest sentit cal dir que va ser l'únic cantador que va actuar davant dels reis, el que va fer que guanyara prou diners, però aquest fet no va impedir que el seu final fóra molt miserable.

Pel que fa a la Macarrona, nom artístic de Juana Vargas, nascuda en Jerez de la Frontera el 1860 va morir a Sevilla el 1947, cal dir que va destacar com a balladora, actuant a molts llocs i davant de personatges il·lustres com el Shah de Pèrsia, del que en el Diario de Cádiz del 12 de gener de 1889 apareix una declaració feta en París, dient que «Esta graciosa serpiente, es capaz de hacerme olvidar a todas mis alméas de Teheran». Poques coses més cal afegir d'aquesta balladora per tal de fer-nos una idea de la grandesa del seu ball.

Rita també va treballar amb el Fosforito, la Coquinera, Manuel Pavón i Manuel Escascena. El primer d'aquests artistes es deia Antonio Fernández Díaz⁶, nascut a Puente Genil (Córdoba) en 1932, i va saltar a la fama gràcies a un concurs de *Cante Jondo* celebrat a Córdoba en 1956. Cal dir que dins la història del *cante* és el segon artista anomenat d'aquesta manera, ja que Fran-

cisco Lema, també es deia Fosforito. Per tal d'acabar, anem a parlar de Manuel Escascena, nascut a Sevilla en 1886 i mort a Madrid en 1928. Aquest artista va treballar en el cafè cantant el Filarmónico cantant tangos, en el cafè La Bombilla i en la Venta Taurina de la Laguna de los Patos. Va cantar en Madrid, i com a fet destacat està el que en 1924 va actuar en la Ambaixada d'Itàlia davant els reis d'Espanya i d'Itàlia.

L'any 1934, la nostra artista va actuar per última volta en el Cafè Magallanes de la capital de l'estat, en un festival benèfic organitzat per Antonio Fernández Díaz, interpretant *malagueñas* i *soleares* amb companyia del guitarrista el Negrete.

Sens dubte, potser l'afiliació sindical o raons familiars o d'amistat, la van dur a la condició de refugiada, durant els primers mesos de la guerra. Això fa rellevant que Rita Giménez Garcia morira a Sorita. Sobretot, però, és un recordatori de les mancances de documentació d'aspectes vitals de personatges d'aquell temps. Per exemple, és encara més rellevant en termes generals, la manca d'informació sobre l'origen de la nomenclització de *Rita la Cantaora* dins locucions «això, a Rita la Cantaora» o «conta-li-ho a Rita la Cantaora»... La

noció de raresa que se sol vincular a aquests locucions reforça l'objectiu d'aquesta breu notícia sobre els esdeveniments darrers de la vida de la protagonista, que potser donen indicis del significat de la locució popular.

Tenint en compte tot això, és pertinent d'acabar amb la cobla preferida per *soleá* de la nostra artista,⁷ que diu:

*Males que acarrea el viento
quièn pudiera penetrarlos,
Para ponerles remedio
antes que viniera el daño.*

Notes

- 1.-Asistolia: insuficiencia en les contraccions del cor
- 2.-Galan, L (1988): Después de todo. Recuerdos de un periodista de la Pirenaica. Anthropos. Barcelona.
- 3.-Historia de la Cruzada Española. Ediciones Españolas, S.A. Madrid. 1943. Volumen VIII. p.55
- 4.-Galan, L (1988): Después de todo. Recuerdos de un periodista de la Pirenaica. Op. Cit. p.71
- 5.- <http://www.zambra.com>
- 6.- <http://www.zambra.com/libreria/e/febre/cante/fosfori.html>
- 7.-Diccionario Flamenco de José Blas y Manuel Ríos Ruiz.

EL AGUA ES NUESTRA RAZON DE VIDA

IRRIAGRO

SISTEMAS DE RIEGO

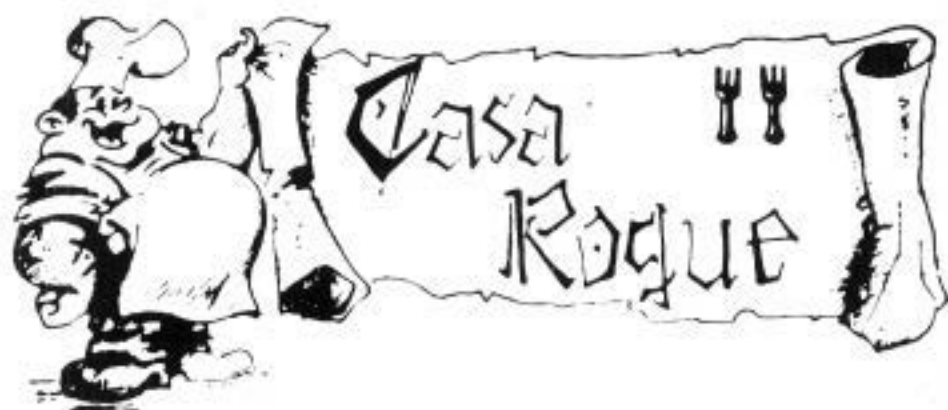
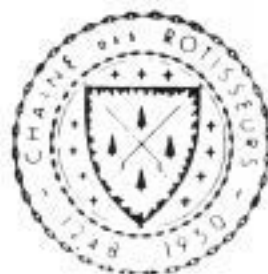
**INSTALACIONES
Y PROYECTOS DE:**

- Sociedades de riego.
- Riegos por aspersión y goteo.
- Conducciones de agua.

**VENTA Y SUMINISTRO
DE MATERIALES DE:**

- Riego por goteo.
- Riego por aspersión.
- Jardinería.

Ctra. Morella - Km. 3 - Tel. 964 730 920 - Fax 964 730 921 - Castellón

COSTA SANT JOAN, 1
TELÈFON 964 160 336
MORELLA (Castelló)

Restaurant
Típica cuina Morellana

Especialitat en Corder farcit trufat

El Castell de Morella II

El Calcolític

per Joaquim Andrés Bosch

El Calcolític

El Calcolític o Edat del Coure, situat culturalment entre el final del Neolític i els començaments de l'Edat del Bronze, va suposar per a les societats prehistòriques arrelades encara a les tradicions neolítiques un conjunt de transformacions lentes que els van abocar a un nou modus de vida on el desenvolupament progressiu de l'agricultura i la ramaderia es traduirà en un augment demogràfic dels components del qual s'aniran concentrant en poblats menuts amb un model més o menys pre o protourbà, situats generalment a les zones planes properes als cursos d'aigua, en els quals es començarà a rastrejar una organització social complexa que desembocarà en una incipient estratificació o jerarquització social.

Aquesta nova manera de viure comportarà també un ritual funerari nou de inhumació d'indubtables connotacions religioses com ho demostra l'aparició, en els aixovars funeraris, d'ídols oculats o representacions estilitzades de la figura humana, fets generalment d'os.

Aquests soterraments, col·lectius o múltiples, s'efectuaran en coves naturals, la majoria, o artificials com la Cova (Càlig) on l'any 1929 es van descobrir les restes inhumades d'uns vint individus juntament amb una sèrie de materials lítics i ceràmics que conformarien l'aixovar funerari; també es fan els enterraments en estructures funeràries megalítiques—absents fins al present al País Valencià— i, excepcionalment en sitges com les trobades l'any 1917 al jaciment de Vila Filomena de Vila-real.

Entre les innovacions materials més notables destacarem, a partir de l'últim terç del III mil·lenni a.C., l'aparició de la metal·lúrgia que, juntament amb la introducció del vas campaniforme, seran els trets definidors d'aquest període denominat al País Valencià Horitzó Campaniforme de Transició o Neolític II C (Bernabeu, 1984: 9) que abraçaria aproximadament des del 2200 al 1800 a.C.

Els primers metal·lúrgics

Com ja hem apuntat, l'aparició de la metal·lúrgia, primer del coure i posteri-

orment del bronze, va suposar un canvi profund sociocultural i econòmic a les comunitats prehistòriques i es considera com una de les innovacions més importants entre els avenços tecnològics duts a terme per l'home. El fenomen metal·lúrgic només es va poder desenvolupar en societats excedentàries que es podien permetre mantenir artesans especialistes dedicats a aquesta activitat, allunyats de les faenes primàries, on els individus, les famílies, els clans o els grups elitistes controlarien els recursos miners, la producció i els intercanvis comercials.

Encara que el coure natiu ja s'havia treballat anteriorment amb la tècnica del cop de martell en jaciments neolítics d'Anatòlia, les primeres evidències d'una autèntica activitat metal·lúrgica amb processos de fundició i, posteriorment, amb aleacions d'altres metalls es documenten en el V mil·lenni en els centres metal·lúrgics del Pròxim Orient, situats a la regió del Ponto, entre Anatòlia i Armènia des d'on, seguint les tesis difusionistes, es va estendre cap a Europa i, per tant, a la península Ibèrica a través de l'Egeu i els Balcans.

Deixant de banda la complicada i vella qüestió de l'autoctonia o no de l'origen de la metal·lúrgia a la Península Ibèrica, la tradició investigadora considera les àrees meridionals peninsulars, amb els complexos culturals de los Millares al SE i Vilanova de San Pedro i Zambujal al SW, com originàries o receptores, —segons escoles i autors—, del fenomen metal·lúrgic ja des dels començaments avançats del III Mil·lenni a.C. Per a la resta de la Península Ibèrica s'accepta, en general, l'inici de la metal·lúrgia a finals del III mil·lenni coincidint amb l'aparició del vas campaniforme.

Segons pareix, el País Valencià no va dur a terme un paper preponderant als inicis de la metal·lúrgia peninsular degut potser a desconeixement de la tècnica motivat per un procés sociocultural distint i per l'escassetat de recursos miners naturals. És per això que durant el Calcolític precampaniforme no s'evidencien al País Valencià activitats metal·lúrgiques de producció pròpia, sinó que els primers objectes metàl·lics trobats arriben ja elaborats d'altres zones a tra-

vés dels intercanvis comercials. Només, a partir de finals del III Mil·lenni i coincidint amb l'aparició del fenomen campaniforme, trobarem les primeres evidències d'una certa activitat metal·lúrgica autòctona preferentment als jaciments meridionals, que seran els primers en rebre les influències dels centres miners i metal·lúrgics del SE peninsular i que s'aniran estenent paulatinament cap al nord del País.

Davant la relativa escassetat de troballes de metal·listeria prehistòrica i la pobresa dels recursos minerals, tampoc pareix que la província de Castelló tingueren cap protagonisme en el desenvolupament de l'activitat metal·lúrgica. Solament els afloraments cuprífers de la Serra d'Espadà, sobretot en els termes municipals d'Artana, d'Eslida i de Xòvar, van poder ser explotats en la prehistòria. Eren de fàcil localització i extracció perquè es trobaven en filons i menes a flor de terra.

A la comarca dels Ports són escassos els jaciments que, de moment, hagen aportat objectes metàl·lics prehistòrics notables i no precisament pertanyents a les etapes més antigues de la implantació de la metal·lúrgia.

L'any 1924 Bosch Gimpera publica una punta de fletxa de bronze de peduncle i aletes i secció ovalada com a procedent de Bel (Tinença de Benifassà), actualment perduda, i la data a l'Edat del Bronze (Bosch, 1924: 98; Simon, 1998: 182).

De les excavacions arqueològiques fetes el 1957 pel S.I.P. de la Diputació de València a l'Ereta del Castellar de Vilafranca, procedeixen: una punta de fletxa de bronze de punxa arrodonida amb peduncle i suposades aletes, dos punxons biapuntats de coure de seccions quadrada i arrodonida respectivament i dos fragments d'escòria de coure, que ens indicarien activitat metal·lúrgica al poblat. Aquests materials van ser datats en moments avançats de l'Edat del Bronze (Arnal, Prades i Fletcher, 1968; Simon, 1998: 182).

Marti Oliver parla, citant Vilanova i de la Rada, de la troballa d'unes destrals de bronze amb els seus motlles procedents, sense més precisió, de la partida de la Roca Parda de Portell (encara que

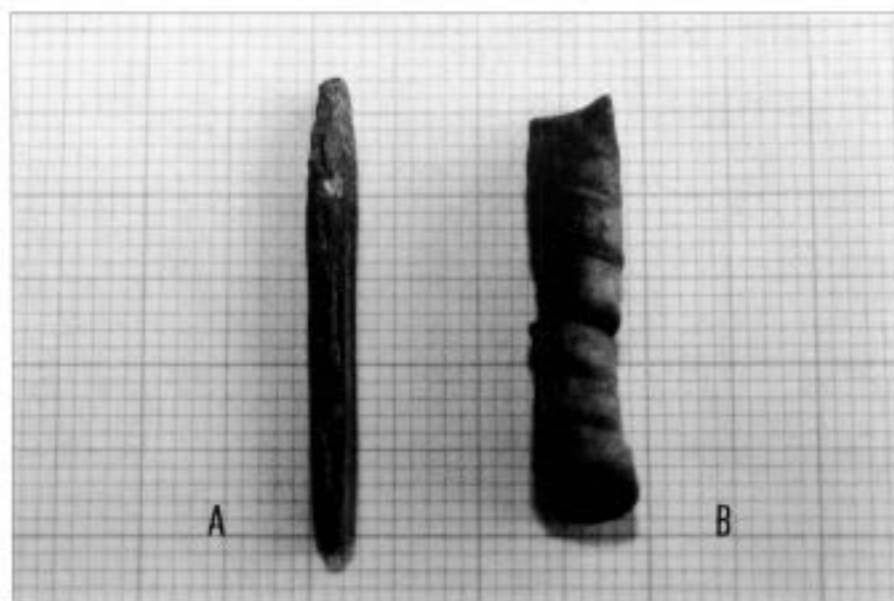

Figura 1

en realitat és del terme de Cinctorres), una de les quals és de ranura i una ansa i l'altra té dos espigons (Vilanova i de la Rada, 1894; Martí, 2001-02: 123). Creiem que la procedència dels materials seria del Turó de la Barçella o del Tossalet de la Costa de l'Albardó, únics poblats coneguts amb materials de l'Edat del Bronze molt pròxims a la Roca Parda i situats estratègicament a les dues ribes de la Rambla Celumbres amb contacte visual i fins i tot auditiu (Guardiola, 1999: 86-91).

De la Cova Puntassa de Coratxà procedeix una sèrie d'utils metàl·lics que pertanyen, segons pareix, a l'aixovar funerari d'una inhumació de l'Edat del Bronze. El conjunt, dipositat al Museu de Belles Arts de Castelló, es compon d'una destrala triangular plana de secció rectangular i engruiximent als extrems, un punyal de dos rebles de fulla triangular amb restes de fusta del mànec, una punta de fletxa lanceolada de secció plana i peduncle fracturat, una altra punta de fletxa de peduncle i aletes de secció aplanada, un punxó biapuntat de secció quadrada al centre i circular a les puntes per l'acció rotatòria de l'ús i un fragment de vareta de secció circular i extrems arrodonits. Les anàlisis metal·logràfiques realitzades sobre aquestes peces confirmen l'adscripció al Bronze Tardà o Bronze Final (Olaria i Gusi, 1996: 88-89; Simon, 1998: 188). De l'excavació feta pel S.I.A.P. de la Diputació de Castelló l'any 1989 a la cova de la Roca Roja de la Mola de Cosme, els resultats de la qual encara no han estat publicats malgrat els anys que han passat, prové un fragment de fulla de punyal de forma triangular i secció ovalada plana i un punxó biapuntat de secció quadrada al centre i circular als extrems per l'acció rotatòria de l'ús (Simon, 1998: 188).

Els materials recuperats superficialment tant a l'interior com a les vores de la cavitat, localitzada arqueològicament per nosaltres l'any 1988, ens indicarien una ocupació llarga que abraçaria des del Neolític al Bronze Final (Andrés, 1994: 169; 2002: 13).

De contextos més tardans, del Bronze Final i Camps d'Urnes procedeixen: un fragment de punxó o agulla de bronze de secció circular de 28 mm de longitud actual i 2,5 mm de diàmetre recollit al jaciment del Mas de Palos Vell (Morella) recentment localitzat (figura 1, A), un fragment de bucle de bronze amb set espires i 24 mm de llarg fabricat amb una cinta enrotllada en espiral de 2 mm d'ample i 0,5 de gros procedent de la Torre de les Comes de Palanques (Andrés, 2000: 47) (figura 1, B) i una lamineta de 18x7,5 mm amb orifici circular en un extrem junt a un fragment de fíbula de doble ressort, ambdós en bronze, procedents de Morella la Vella,

jaciment datat per nosaltres al segle VII i principis del VI a.C. en base a la tipologia ceràmica associada a aquests dos elements metàl·lics (Andrés 2000: 48).

Al Castell de Morella, el constant anar i venir de vehicles, amb motiu de les obres de restauració de la Plaça d'Armes i del Palau del Governador els anys 2001 i 2002 respectivament, va posar al descobert enmig del camí actual d'entrada al recinte, a l'oest del refectori del convent de Sant Francesc, una zona de terra notablement més obscura d'on vam recollir un conjunt d'elements metàl·lics menuts, de coure o de bronze, compost per escòria, nòduls informes i gotetes esfèriques (figura 2), que podrien pertànyer a les restes dels processos de transformació del metall en una incipient activitat metal·lúrgica al castell.

Del mateix lloc procedeix el que pareix un fragment de llengot o resta d'algun utensili de 23,5 x 21 x 3 mm i 11,16 grams de pes i uns quants fragments metàl·lics aparentment pertanyents a una mateixa peça realitzada amb motle (Figura 3).

Actualment estem a l'espera dels resultats de les anàlisis metal·logràfiques que s'estan fent sobre algunes mostres a la Universitat Politècnica de València, amb les quals podrem conèixer la composició, origen i adscripció cultural.

També procedeixen del castell un aret de bronze de forma oval, d'una volta amb els extrems lleugerament separats i secció ovalada. Té un diàmetre màxim interior de 12 mm, un gruix de 1,5 i ample de 3 mm (figura 4, A).

Aquest tipus de peces estan considerades com a elements d'adorn utilitzats generalment al lòbul de l'orella (Simon, 1998:290). Un fragment de l'extrem

Figura 2

d'una polsera de coure o bronze de secció oval de 26 mm de llarg, 3 mm d'amplada i 2,5 mm de gruix, decorat amb línies incises paral·leles a la cara externa (figura 4, B) i un tros de vareta de bronze de secció irregular i 26 mm de longitud (figura 4, C).

L'horitzó Campaniforme de Transició

L'H.C.T., terme encunyat per J. Bernabeu en 1984 (Bernabeu, 1984: 9), podria definir-se, com apunta el mateix autor, com un horitzó clarament transicional que aniria des de l'aparició de les primeres espècies campaniformes a l'Eneolític Ple fins a l'Edat del Bronze (Bernabeu i Martí, 1992: 221), i on es produirien una sèrie de profundes innovacions com serien l'aparició de la ceràmica campaniforme acompanyada, sobretot i generalment en els aixovars funeraris, de puntes metàl·liques del tipus Palmella, punyals de llengüeta, braçalets d'arquer i botons de perforació en V; l'aparició de la metal·lúrgia, com ja hem vist anteriorment, i el canvi en el patró d'assentament a través de l'aparició de poblats en altura, més o menys fortificats, preludi del que serà característic durant l'Edat del Bronze. En aquest sentit creiem que potser seria en aquest moment quan es produiria el primer «emmurallament» d'alguna zona de la roca del castell, si constatem en altres àrees del País Valencià com al Puntal sobre la Rambla Castellarda de Lliria, al Peñon de la Zorra o al Puntal de los Carniceros de Villena, jaciments tots ells amb registres campaniformes, un canvi en el model d'assentament, que passa dels

hàbitats al pla d'etapes anteriors als poblats elevats, encara que no substituïen del tot els anteriors.

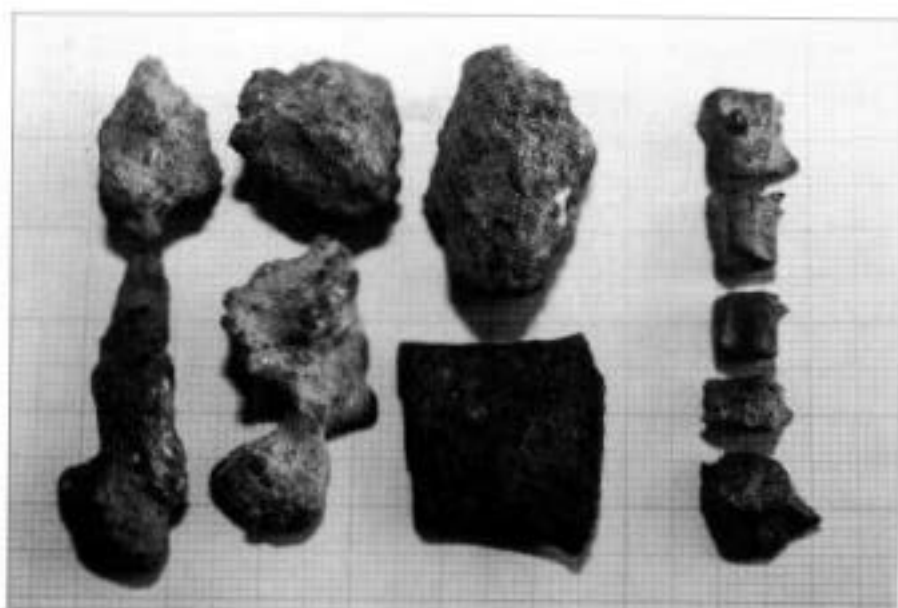

Figura 3

El vas campaniforme, fòssil director d'aquest horitzó i nom que deriva de la seua forma acampanada, s'ha anat trobant de forma irregular des del segle XIX per tota Europa, des de Portugal fins a l'antiga Txecoslovàquia i ha estat interpretat com l'element material aglutinador d'una idealitzada unitat europea. Encara que l'origen no està suficientment explicat, malgrat l'etern debat i les múltiples teories existents, la possessió de la ceràmica campaniforme està considerada en general com un dels símbols d'estatus social adquirit per alguns individus en una societat jerarquitzada.

A la Península Ibèrica, i a través de l'estudi de les diverses decoracions ceràmiques, s'han distingit dos grans grups o estils campaniformes que han servit, a la vegada, per diferenciar dues fases cronològiques:

1.- Horitzó internacional o marítim, enquadrat cronològicament entre els anys 2200 i 1900 a.C. i compost per:

a) Estil Cordat (AOC, All Over

Cordé) amb vasos de perfil en S decorats amb línies paral·leles fetes amb l'empremta d'una cordeta trenada.

b) Marítim o puntillat (M. Maritime) amb una decoració a base bandes amb línies puntillades obliqües entre dues línies horitzontals, separades per bandes exemptes al llarg de tot el vas. Dins d'aquest estil existeixen algunes variants com l'Estil Compost i el de Transició (Bernabeu, 1984: 86) i la seua varietat més corrent és la *Herringbone* o en espina de peix (ZM(H), Zoned Maritime Variety Herringbone) que alterna bandes decorades amb línies obliqües entre dues horitzontals i en direccions alternes separades, de vegades, per bandes exemptes (Del Rincón, 1998: 227).

c) Estil Mixt (CZM, Corded Zoned Maritime) amb decoracions similars a l'estil anterior però amb les línies horitzontals impreses a corda.

2.- Estils regionals o locals, més tardans, que abraçarien des de l'any 1900 al 1700 a.C. aproximadament, la decoració del qual, encara que perdura la tècnica del puntillat, es basarà en la incisió, l'estampillat i la pseudoexcisió (Bernabeu, 1984: 91). Entre ells es troben el grup Palmella a Portugal, el grup Salomó a Catalunya, el grup Carmona-el Acebuchal a Andalusia i el grup Cienpозuelos a la Meseta, el qual s'estendrà per l'interior i per algunes zones perifèriques peninsulars. Aquesta expansió ha estat matisada en estudis recents locals i regionals on s'accepten altres complexos campaniformes incisos locals com podrien ser els de Silos a la Meseta nord, Dornajos a la Manxa, el grup Elx, al País Valencià, etc.

A la província de Castelló són escassos els jaciments que han proporcionat ceràmiques campaniformes. El més no-

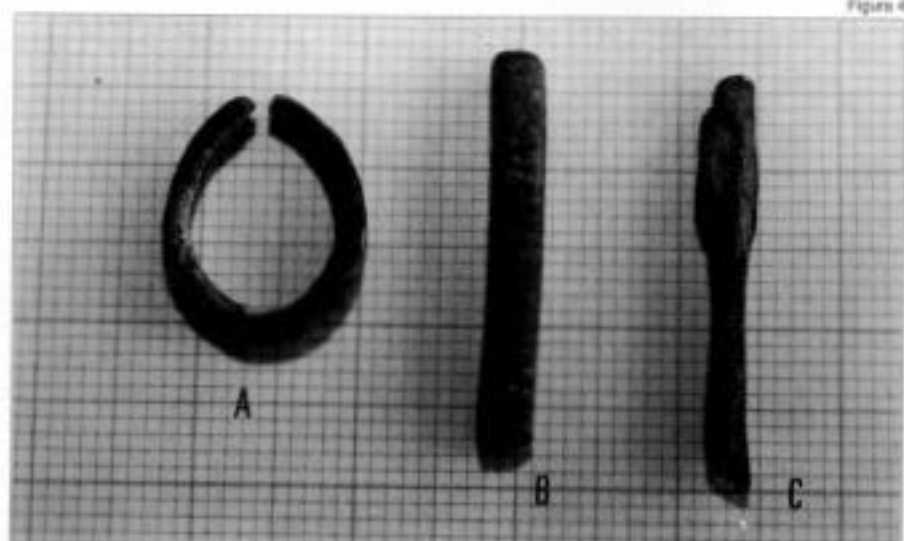

Figura 4

Figura 5

table és el de Vila Filomena de Vila-real amb ceràmiques incises d'estil mixt (CZM), maritim puntillat (M) i cordades (AOC) i, al mateix temps, és el jaciment europeu més meridional amb aquest estil decoratiu.

Del castell de la Vilavella procedeixen dos fragments campaniformes (Mesado, 2001: 119) i de la Partida del Sou, també a la Vilavella, existeix un fragment amb decoració incisa i pseudoexcisa (Bernabeu, 1984: 14).

Hi ha indicis de ceràmiques campaniformes a la Cova del Poble de

Sacanyet i a la Cova Cirat de Montan, ambdues a l'Alt Palància, de les quals no hi ha més detalls. Al castell de Vilafamés es van recollir, a principis dels anys 50, tres recipients amb decoració incisa i estampada tant a l'exterior com a l'interior (Mesado, 1973; Bernabeu, 1984: 14; Mesado, 1999: 5), que van ser considerats des de la seua

troballa com a propis del fenomen campaniforme. No obstant això, en l'actualitat es dubta d'aquesta adscripció atès l'inusual de la temàtica decorativa, allunyada del comú en el H.C.T. i es tendeix a emmarcar-los en un moment epicardial o ja dins del Bronze Inicial. Al mateix moment podríem adscriure un fragment de recipient amb idèntica de-

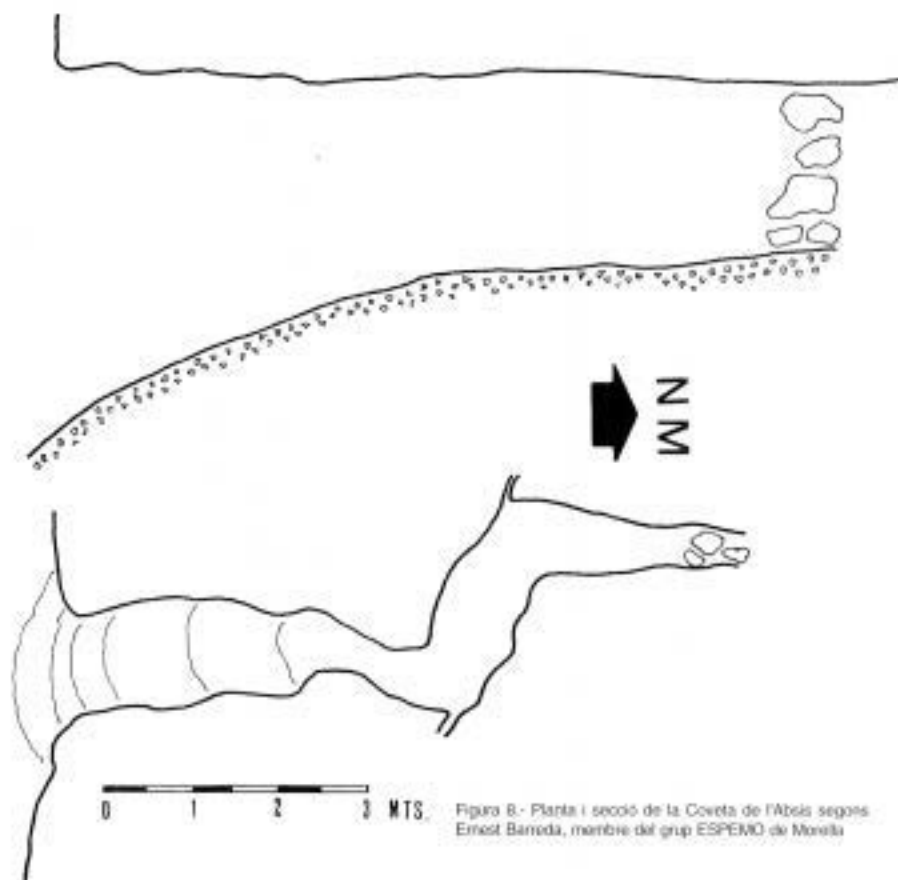

Figura 6.- Planta i secció de la Cova de l'Àbeis segons Ernest Barreda, membre del grup ESPENO de Monella

Figura 9

coració replegat per nosaltres al castell de Morella sobre el qual insistirem més endavant. Al castell de Morella l'H.C.T. estaria representat per dos fragmentets de ceràmica campaniforme que hem replegat en una cavitat menuda de la Mola, que hem batejat amb el nom de Coveta de l'Absis, perquè es troba precisament enfront de l'absis de l'església de Sant Francesc (figura 5). L'element més representatiu és un fragment de vora decorada amb una banda de línies puntillades obliqües entre dues horitzontals pertanyent a un vas d'estil marítim puntillat (M). Segurament les bandes de línies obliqües serien alternes o en espina de peix (ZM(H)) i estarien separades per altres franges exemptes (figura 6). El vas podria ser molt similar al de la figura 7 procedent del sepulcre II de la Cova del Calvari d'Amposta (Esteve, 1967: 18). Les seues superfícies són de color ocre, més obscura l'exterior, amb un tractament a espátula que li dona un aspecte lleugerament brillant. La pasta, a la fractura, és negra i de bona qualitat. El gruix de la vora és de 0,5 cm i el diàmetre de la boca seria d'uns 12 cm. L'altre fragment és de difícil descripció ateses la mida, molt menuda, i la mala conservació (figura 9).

De la mateixa cova procedeixen, juntament amb altres fragments ceràmics informes fets a mà, algunes restes óssi-

Figura 9

es humanes que va ser identificades pel Dr. Manuel Polo del Laboratori d'Antropologia Forense i Paleopatologia de la Universitat de València –a qui agraïm la seua amabilitat–, com un cap de fèmur dret d'un individu jove (menys

de 18 anys), una vèrtebra dorsal d'individu adult amb artrosi, una primera costella esquerra i un trosset costal. Amb aquesta informació i en absència d'anàlisis més completes, no podem associar aquestes restes óssies amb els fragments ceràmics campaniformes, encara que no tenim cap dubte que es tracta d'una cova sepulcral.

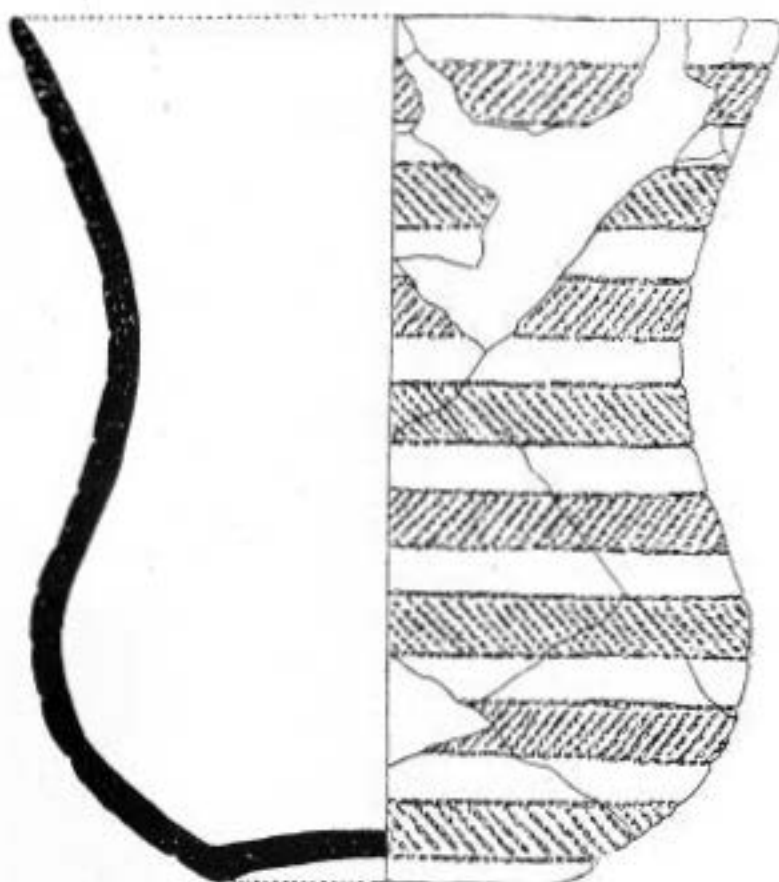

Figura 7.- Vas campaniforme del sepulcre II de la Cova del Calvari d'Amposta. Topogràficament i estilísticament molt paregut al fragment trobat a la Coveta de l'Absis de Morella.

els paral·lels més pròxims del campaniforme marítim del Castell de Morella, els trobem a l jaciment de Vila Filomena de Vila-real, a la Cova del Calvari d'Amposta i al Mas de Ram d'Alcanyis (Barandiaran i Cava, 1990: 133).

A l'abril de 2001, J. Ll. Viciano, component d'un grup de l'Espeleo Club Castelló, recollia a la Cova de la Selleta de Cati, juntament amb algunes ceràmiques informes prehistòriques, un fragment menut de ceràmica campaniforme i un trosset de crani humà (figura 10). Aquesta coveta es troba molt pròxima a

la Cova de la Roca Roja del Mas d'Antoli (terme de Cati), que vàrem localitzar nosaltres l'any 1987, de l'interior de la qual vàrem recollir, a més de restes ceràmiques i lítiques, una punt de fletxa de sílex blanc amb retoc pla, bifacial i cobrent (figura 11). Ambdues cavitats, com la del Castell de Morella, tenen un indubtable caràcter sepulcral, atés que, per les seues dimensions menudes, no presenten les condicions necessàries d'habitabilitat.

El tercer element campaniforme que hem registrat al Castell de Morella correspon a un fragment de recipient

Figura 10

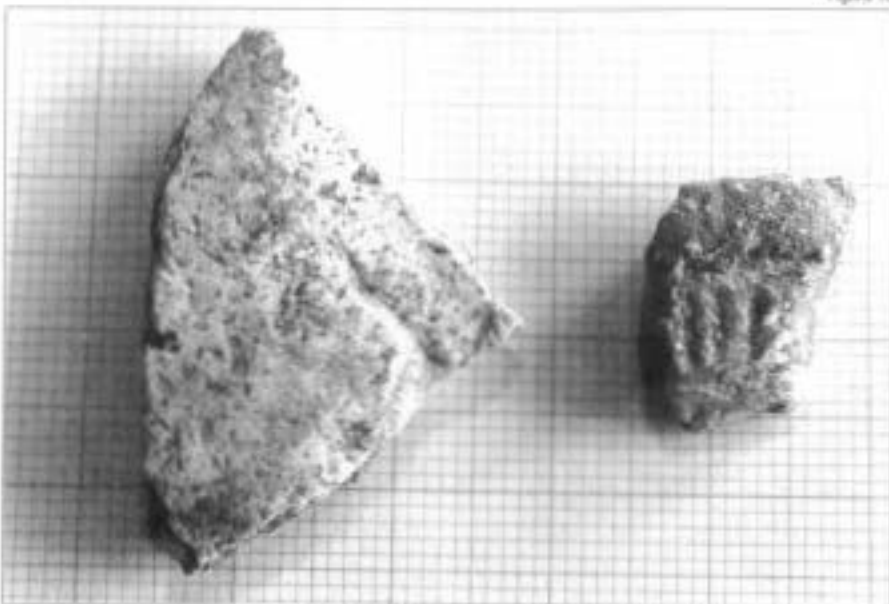

Figura 11

semiesfèric amb omfal i decoració incisa i impresa tant a l'exterior com per dins (figura 12). Es va trobar, completament descontextualitzat, a l'indret dels Pinets fora de la murada, al nord de la ciutat al peu de la gran mola calcària del castell.

Tindria uns 7,5 cm d'alçada i un diàmetre de boca de 13 cm aproximadament. La pasta, en la fractura, és negra, amb superfície externa ocre i superfície interna negra, sense cap tractament superficial. Aquest tipus de vasos, pel seu estil decoratiu i millorable qualitat, estan considerats per la majoria d'autors com a propis del campaniforme tardà evolucionat dels estils locals i regionals i s'emmarquen ja dins del Bronze Inicial o Antic, període en el qual pretenem basar el pròxim treball sobre el Castell de Morella.

Bibliografia

- ALMAGRO M. (1997): «La Edad del Bronce en la Península Ibérica: Periodización y cronología relativa», *Saguntum (PLAV)*, 30, Valencia, pp. 217-229.
- ANDRÉS, J. (1994): «Aportaciones a la arqueología de Els Ports. Hallazgos y yacimientos arqueológicos inéditos del término municipal de Morella», *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXI, Valencia, pp. 155-186.
- ANDRÉS, J. (2000): «El Bronce Final - Ferro I a la comarca dels Ports», *XI. Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*, Morella, pp. 39-58.
- ANDRÉS, J. (2002): «El Castell de Morella. Una aproximació als seus orígens», *Papers dels Ports de Morella*, 1, pp. 7-24.
- ARNAL, J., H. PRADEN, D. FLETCHER (1968): *La Ereta del Castellar (Vilafranca del Cid*

Castellón), Serie Trabajos Varios nº 35, Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia.

BARANDIARAN, I. i A. CABA (1990): «Neolítico y Eneolítico en las provincias de Teruel y Zaragoza», *Bolskan*, 7, Huesca, pp. 113-139.

BERNABEU, J. (1984): *El Vaso Campaniforme en el País Valencià*, Serie Trabajos Varios, 80, Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación de Valencia.

BERNABEU, J. (1986): «El Eneolítico Valenciano ¿Horizonte cultural o cronológico?», *El Eneolítico Valenciano*, Alicante, pp. 9-14.

BERNABEU, J. i B. MARTI (1992): «El País Valenciano de la aparición del Neolítico al Horizonte Campaniforme», *Aragón/Litoral Mediterráneo. Intercambios culturales durante la Prehistoria*, Zaragoza, pp. 213-234.

BERNABEU, J., I. Guitart, J. Ll. Pascual (1989): «Reflexiones en torno al patrón de asentamiento en el País Valenciano entre el Neolítico y la Edad del Bronce», *Saguntum (PLAV)*, 22, Valencia, pp. 99-123.

BOSCH, P. (1923): «Els problemes arqueològics de la província de Castelló», *BSCC*, V, Castelló, pp. 81-120.

CURA, M. (1987): «L'horitzó campaniforme als Països Catalans», *Fonaments*, 6, Barcelona, pp. 97-128.

DEL RINCÓN, M. A. (1998): «El Calcolítico y la Edad de Bronce», *Prehistoria de la Península Ibérica*, Ariel Prehistoria, Barcelona, pp. 197-315.

DÍAZ-ANDREU, M. (1994): *La Edad del Bronce en la provincia de Cuenca*, Diputación Provincial de Cuenca.

ESTEVE, F. (1967): «La cova sepulcral del Calvari d'Ampostas», *Pyrenae*, II, Barcelona, pp. 25-50.

GUARDIOLA, M. (1999): «Introducció a la Prehistòria del terme de Cinctorres», *Cinctorres*, V. I, Ajuntament de Cinctorres, pp. 83-100.

JOYER, F. J. i M. P. DE MIGUEL (2002): «Peñón de la Zorra y Puntal de los Carniceritos (Villena, Alicante; revisión de

dos conjuntos de yacimientos campaniformes en el corredor del Vinalopó», *Saguntum (PLAV)*, 34, Valencia, pp. 59-73.

MARTI, B. (1983): *El nacimiento de la agricultura en el País Valenciano. Del Neolítico a la Edad del Bronce*, Universidad de Valencia.

MARTI, B. (2001-2002): «Los poblados coronan las montañas. Los inicios de la investigación valenciana sobre la Edad del Bronce», ... *y acumularon tesoros. Mil años de historia en nuestras tierras*. Caja de Ahorros del Mediterráneo.

MESADO, N. (1973): «El Eneolítico de Villafamés», *Peryogolosa*, 10, Diputación de Castellón.

MESADO, N. (1999): *Los movimientos culturales de la Edad del Bronce y el Mediterráneo como vía de llegada*, Serie Trabajos Varios, 96, Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación de Valencia.

MESADO, N. (2001): «Sobre el Eneolítico y la Edad del Bronce en el término del municipio de Artana (La Plana Baixa, Castellón) a través de una "deessa" esculpida y dos cavidades: la Masadeta y els Castelletts», *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXIV, Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación de Valencia, pp. 119-197.

OLARIA, C. i F. GUSI (1996): «La Cova Pantassa: un yacimiento del Calcolítico/Bronce en el norte de castellón. Estudio de los materiales de una rebusca clandestina», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques, Diputació de Castelló, pp. 75-101.

RUIZ-GÁLVEZ, M. (2001): *La Edad del Bronce. ¿Primera Edad de Oro de España? Sociedad, Economía e Ideología*, Crítica Arqueología, Barcelona.

SIMÓN, J. L. (1998): *La metalurgia prehistórica valenciana*, Serie Trabajos Varios, 93, Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación de Valencia.

VILANOVA, J. J. LA RADA (1894): *Geología y Protohistoria Ibéricas*, Historia General de España.

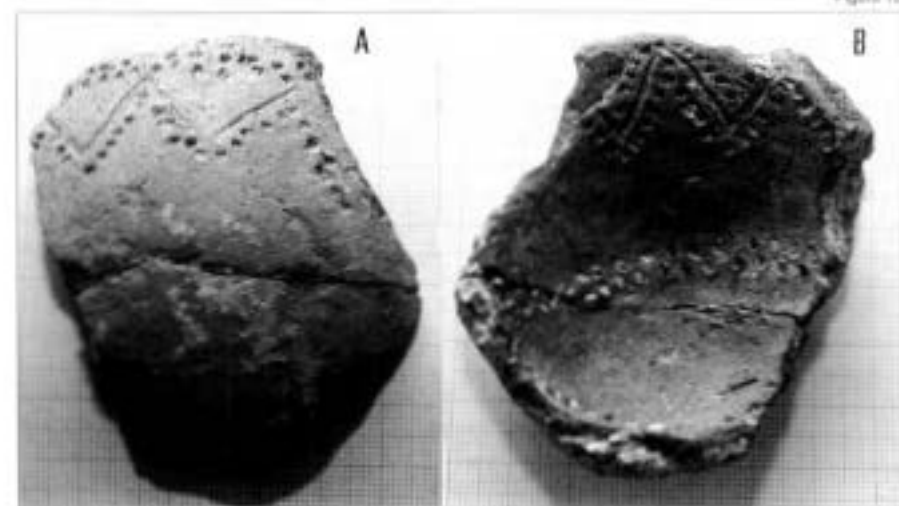

Figura 12

Un parell de documents notarial relacionats amb el correu

Per Julià Pastor Aguilar

A la monogràfic del principi d'aquest número de la revista **AU!** heu pogut veure la tercera part de la història postal de la comarca.

En aquesta secció es presentem dos documents antics i curiosos, relacionats amb correus.

El primer, el que teniu a continuació. Procedeix d'un protocol del notari Pere Peçonada, que es troba a l'arxiu de l'Arxiprestal (A.H.E.M.). Es tracta d'un protocol en mida quart, relligat i amb tapes de pergami de l'any 1441.

Tracta d'un correu procedent de la ciutat de València que es troba amb una gran tempesta de trons i llamps i vent que arrencava els arbres en el seu camí cap a Alcanyis, entre els termes de Montroig i de la Cerollera i ve a Morella a fer un document notarial per poder justificar el seu retard.

El segon, de l'altra pàgina, és més recent, de l'any 1770. Es tracta d'un document del notari Vicent Jovani, que es troba a l'A.H.N.M. (Arxiu Històric Notarial de Morella) en un protocol de mida foli.

És la primera vegada que m'ix, en els protocols notarials que he anat llegint, una referència de l'estafeta de correus de Morella.

En el document que es presenta, Narcís Girona, mestre cerer atorga una escriptura de fiança per poder fer-se càrrec de l'administració de l'estafeta de correus.

També ixen noms de carrers, com ara el de la Sabateria, i el d'en Timoneda. Una de les cases és veïna de la casa de Francesc Grau, que va donar nom durant un temps al Carreró de la Presó, que es deia carreró de Grau o de Guerau.

A.H.E.M.

Protocols de Pere Peçonada

Caixa 47

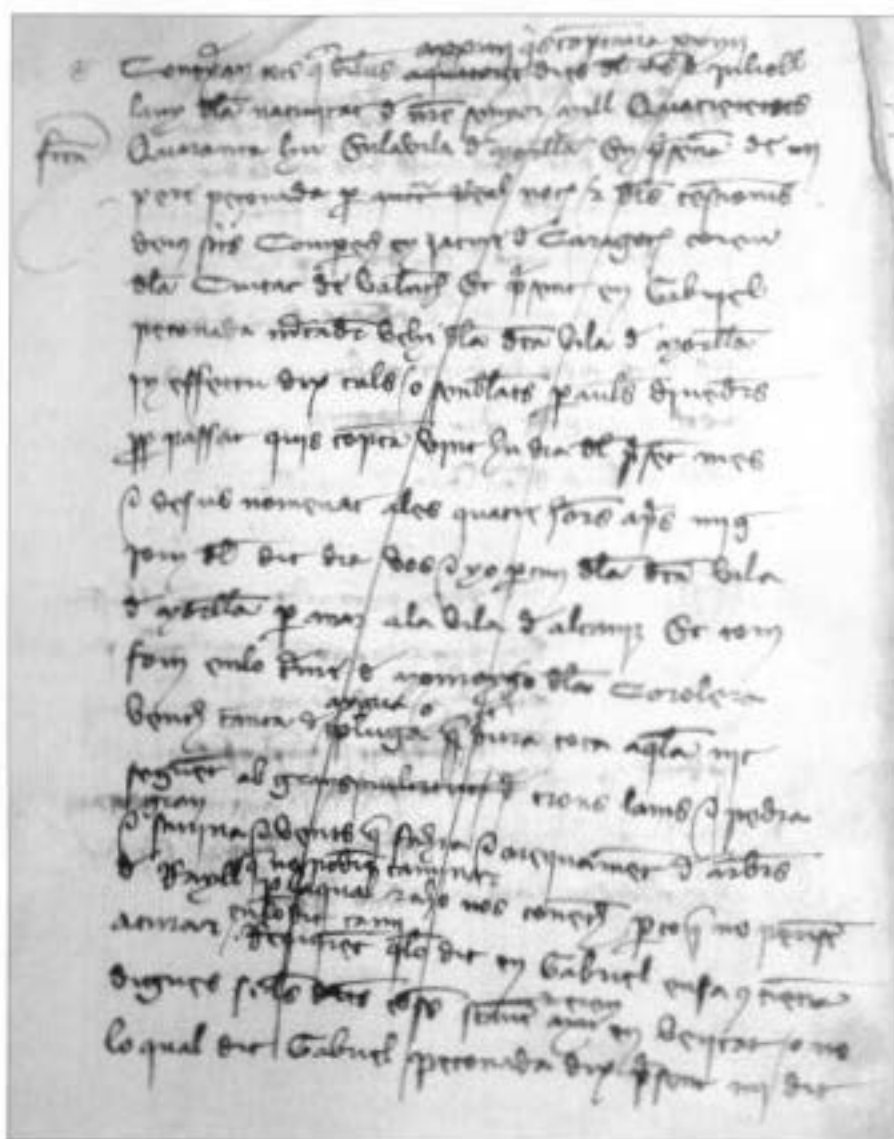
24 juliol 1441

Coneixeran tots que dilluns ques comptava XXIII de juliol lany de la nativitat de nostre Senyor Mil Quatrecentos Quaranta hu en la Vila de Morella en presència de mi Pere Peçonada per autotitat real notari i dels testimonis deus scrits

Comparech en Jaeme de Çaragoça coreu de la ciutat de València et present en Gabriel Peçonada mercader vehi de la dita vila de Morella in effecta dix tals o semblants paraules:

Divendres prop passat quis comptava vint hu del present mes i desus nomenat a les quatre ores apres mig jorn del dit dia vos i yo partim de la dita de Morella per a anar a la Vila de Aleanis. Et com som en lo terme de Monroyg o de la Cerolera vench tanta aygua de pluga et dura tota aquella nit seguent ab grans multitud de trons lamps i pedra i gran struina i vents que fahia i arenquament de arbres de rayll que no podiem caminar, per la qual raho nos conech per ço que no pensen aturar en lo dit camí.

Requient que lo dit en Gabriel en sa contena digues si les dites coses estaven i eren axí en veritat o no lo qual dit Gabriel Peçonada dix present mi dit i infrascrit notari i los testimonis deus scrits totes les dites coses (com hic fos stat present i vehent) ser i estar en veritat axí com desus dit et sentat (per lo dit Jaeme) es stat.

De les quals dites coses lo dit en Jaeme Çaragoça requiri eser li feta carta publica a conservatis de son dret i per haver memoria en esdevenidor

Testimonis foren presents a les dites coses lo discret en Bernat Canader not. i en Pere Guerra mercader i en Johan Aler vehins de la Vila de Morella.

Vicente Jovani

En la villa de Morella a los diez y siete dias del mes de Agosto de mil setecientos y setenta años ante mi el Esno. y testigos de esta Es^{ta}. parecio Narsiso Girona Maestro Serero. y vecino de esta villa (a quien yo el Es^{no}. doy fee conozco) y dixo:

Que con carta de honze de los corrientes del Señor D^o. Joseph Garcia y de Quijano dirigida a Lorenzo Sales tambien Maestro Serero y al presente Administrador del Correo o Estafeta de esta villa se le previene lo siguiente:

Que siendo el otorgante hombre inteligente fiel y honrado para el desempeño de esta Estafeta que remitiendo una Es^{ta}. de fianza que le abone hasta en cantidad de trescientas libras en bienes raizes libres señalando las fincas o posesiones en que esten aseguradas y que siendo hombre hazendado pueda por si mismo hazer la obligacion

En cuya virtud insiguiendo lo prevenido por dicho Señor como Administrador General de Estafetas y Correos de este Reyno de Valencia dicho Narciso Girona otorgante estando cierto de sus derechos y en especial del que en este caso le pertenece por el tenor de la presente otorgaba y otorgo que por razon de dicha fianza que se le pide obligaba y obligo sus bienes sitios y propios que detiene y posee como a heredero del difunto Marcos Girona su padre iure successione ab intestato y por la divicion y particion que hizo y otorgo con los demas coherederos del dicho Marcos Girona su padre por ante Joseph Ferreres Es^{no}. baxo cierto calendario cuyos bienes son los siguientes.

Primo una casa y huerto juntamente con la preña de curar cera sito y puesto todo en esta villa de Morella y Parroquia del Señor San Miguel Arcangel y calle nombrada de Entimoneda que linda de una parte con dicha calle con huerto de Manuel Mestre Pelayre de esta villa y con el muro de la presente Villa el qual esta estimado todo en ducientos libras de moneda de este Reyno.

A.H.N.M.
 Protocols de Vicent Jovani
 Signatura: 1111. Foli: 147 recte
 17 agost 1770

En la villa de Morella a los diez y siete dias del mes de Agosto de mil setecientos y setenta años ante mi el Esno. y testigos de esta Es^{ta}. parecio Narsiso Girona Maestro Serero. y vecino de esta villa (a quien yo el Es^{no}. doy fee conozco) y dixo:

Que con carta de honze de los corrientes del Señor D^o. Joseph Garcia y de Quijano dirigida a Lorenzo Sales tambien Maestro Serero y al presente Administrador del Correo o Estafeta de esta villa se le previene lo siguiente:

Que siendo el otorgante hombre inteligente fiel y honrado para el desempeño de esta Estafeta que remitiendo una Es^{ta}. de fianza que le abone hasta en cantidad de trescientas libras en bienes raizes libres señalando las fincas o posesiones en que esten aseguradas y que siendo hombre hazendado pueda por si mismo hazer la obligacion

Otrosi una casa sito y puesta en esta dicha villa y Parroquia Mayor y calle nombrada de la Sapataria que linda de una parte con dicha calle de un lado con casa de los herederos de D^o. Francisco Grau y Ebri de otra con casa de Vicenta Girona viuda del ya difunto Gaspar Jovani y de otra con callizo publico la qual casa o mitad de esta que le pertenecio al dicho otorgante en la enunciada Es^{ta}. de particiones su valor es de otras ducientas libras de dicha moneda.

Cuyos expresados bienes citios son libres de cargo y sujecion alguna y como a tales los posee el otorgante y como propios suyos los que por esta Es^{ta}. hipotecaba e hipoteco y obligaba y obligo por la razon susodicha en favor de la Real Hacienda y de los Administradores Generales que oy es y por tiempo fuere de dicha Estafeta o Correo para que en el caso de quiebra o otros qualesquiera de restitucion que por el tiempo se pueden ofrecer del valor y producto de los desuso limitados bienes citios se cubra y haga entero pago de todo ello en el caso que susediere pues desde agora para quando viniere el dicho caso o casos se desapodera desiste y aparta de ellos y de su valor propiedad señorio y posesion pacifica que de ellos tiene adquirida obligandoles como queda dicho a todo ello y cada cosa aparte en quanto en derecho se requiera y para si cumplir todo lo referido obligaba y obligo su persona y bienes muebles y raices derechos y acciones havidos y por haver.

Y daba y dio poder a las Justicias de su Magestad (Dios le gde.) y en especial a los privativos de la real hacienda y que de las causas de Correo puedan y devan conocer y a sus delegados a cuya jurisdiccione se sometia y sometio y renunciaba y renunció su propio fuero y domicilio y otro que de nuevo ganare y la ley si convenerit de jurisdiccione omnium judicium y la ultima pramatica de las sumiciones y demas leyes y fueros de su favor con la general del derecho en forma para que al cumplimiento de lo que aqui otorgaba y otorgo sea apremiado por todo rigor de derecho y por via executiva como sentencia dada consentida y pasada en autoridad de cosa juzgada.

Asi lo dixo otorgo y firmo siendo presentes por testigos M^o. Agustín Jovani Presbitero y Mamés Llopis emanuense vecinos entrambos de esta villa de Morella.

Narsiso Girona
 Ante mi: Vicente Jovani.

CAFETERIA - RESTAURANT

Rourera

Tel. 964 160 308
MORELLA

**MARISCOS I PEIXOS FRESCOS TOTS
ELS CAPS DE SETMANA**

des de 1970!

ESPECIALITATS PER ENCÀRREC:

Cabridet al forn
Truita farcida
Perdiu amb col
"Puchero" casolà

EL MILLOR DE ROURERA: LA SEUA CLIENTELA

Correo militar

762

Al Coronel del
Regimiento del
Rey nº 1
Cuartel de Morella

Als Ports

ni FOCS

ni FUMS

ni OZONS

ni PEDRERES

ni MASSA

TORRES

